

Ivica Miškulin

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

Nikolina Mokricki

Hrvatsko vojno učilište, Zagreb

SVRSISHODNI NASELJENICI: KOSOVSKI HRVATI U ZAPADNOJ SLAVONIJI 1992.-2000.

UDK 314.7(497.115=163.42)''1992/2000''

DOI 10.22586/ss.24.1.11

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. 4. 2024.

U radu autori analiziraju naseljavanje kosovskih Hrvata u neke dijelove zapadne Slavonije početkom 1990-ih. Ustanovljuje se da je naseljavanje potaknuto inicijativom Fonda sv. Izidora, organizacije pod patronatom biskupa Đure Kokše koja je i prije 1992. pokušavala u zapadnu Slavoniju dovesti stanoviti broj kosovskih Hrvata. Nakon demokratskih promjena naišlo je, međutim, i na potporu nekih segmenata novih državnih i lokalnih vlasti. Kosovski Hrvati iz župe Letnica naseljeni su u konačnici na područje općina Đulovac i Voćin usred nezavršenog ratnog sukoba, što je uvelike usložnilo njihovu naturalizaciju.

Ključne riječi: kosovski Hrvati, zapadna Slavonija, župa Letnica, Voćin, Đulovac, Domovinski rat, migracije

„Sve do prije nekoliko godina u Hrvatskoj se pojam Hrvata s Kosova vezivao isključivo za stanovnike Janjeva. Za one iz Letnice, Vitine, Vrneza i Vrnavi malo je tko čuo.“

Renato Baretić, novinar *Nedjeljne Dalmacije*, rujna 1993.

„Napuštena srpska sela na obroncima Papuka bila su idealna za smještaj kosovskih Hrvata. Tamo je bilo dovoljno prostora za smještaj tolikog broja ljudi, a osim toga, oni se u tom okolišu osjećaju kao kod kuće.“

Eugen Šooš, tajnik Fonda sv. Izidora, prosinac 1993.

Prepuštena braća i sestre: 1980. – 1990.

U kontekstu uzavrelih albansko-srpskih napetosti i rapidne ekonomske krize tijekom 1980-ih na Kosovu, komunistički režim u Hrvatskoj očite teškoće tamošnjih Hrvata (naravno, unutar opće politike pomoći nerazvijenim krajevima Jugoslavije)¹ pokušavao je riješiti u prvom redu materijalnim ulaganjima. Oživljavanje privrede, uključujući zanatstvo, poljoprivredu i stočarstvo, ocijenjeno je najboljim načinom poboljšanja njihova položaja. U prosincu 1983. visoka delegacija iz Zagreba boravila je u župama Janjevo i Letnica, a kasniji učinak te posjete bili su izgradnja postrojenja za obradu metala (u Janjevu) i kože (dovršena 1985. u Letnici).² Na ovo će se u kasnijim godinama nadovezati i druge slične inicijative. Primjerice, u proljeće 1989. režim će poduprijeti inicijativu o izgradnji društvenih domova u Janjevu i Letnici (dovršeni su u ožujku 1990.).³

Prema jednom podatku (koji ipak zahtijeva dodatnu provjeru), ukupna ulaganja komunističke Hrvatske u Kosovo (unutar programa pomoći nerazvijenima i, za pretpostaviti je, u cjelokupnom poslijeratnom razdoblju) omogućila su otvaranje 11.605 novih radnih mjesta.⁴ Do početka 1990-ih takva su nastojanja doživjela gotovo potpun neuspjeh, o čemu postoji izvrstan dokumentarni izvor. Naime, početkom travnja 1990. župnici iz Janjeva i Letnice Franjo Đurić i Nikola Dučkić posjetili su Zagreb i zatražili – umjesto novih ulaganja u tvornice i domove – *de facto* humanitarnu pomoć, odnosno hranu, odjeću te higijenski i sanitetski materijal.⁵ Ipak, u kontekstu opće bijede Janjevo je prošlo donekle bolje nego Letnica. Mjesto je imalo kakvu-takvu infrastrukturu i ekonomski život: premda je rijeka koja je tekla kroz mjesto bila prepuna fekalija i smeća, tekuće je vode ipak povremeno bilo,

¹ Golema većina kosovskih Hrvata je 1991. živjela u župama Janjevo i Letnica. U sastav župe Letnica ulazila su mjesta Letnica, Šašare, Vrnavokolo, Vrnez i zaselak Kabaš. Sva navedena mjesta su 1991. ulazila u sastav općine Vitina, smještene na jugozapadu Kosova. (Ger Duijzings, „Egzodus iz Letnice – Hrvatske izbjeglice s Kosova u zapadnoj Slavoniji: Kronika“, *Narodna umjetnost* 32 (1995), br. 2: 133). Prema popisu stanovništva 1991. na području Autonomne pokrajine Kosovo živjelo je 8.161 Hrvata, od kojih pak na području općine Vitina 4.473 (54.8 %) (<https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1991/pdf/G19914026.pdf>, uvid ostvaren 14. svibnja 2024.).

² HR-HDA-116, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske, br. 1573/1-1983, Zaključak od 8. prosinca 1983.

³ HR-DAO-930, Konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske Zajednica općina Osijek, br. 349/1989, Informacija od 14. srpnja 1989; Nikola Vukadinović, „Društveni dom za novi život Janjeva“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22. travnja 1989., 11.

⁴ Ante Miličević, „Kosovski Hrvati nemaju svog Miloševića!“, *Fokus* (Zadar), br. 13, ožujak-travanj 1990., 8.

⁵ HR-HDA-310, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, br. 03-86/1-1990., Informacija od 9. travnja 1990.

u mjestu su postojale (poprilično derutna) osnovna škola, župa, društveni dom (uglavnom nefunkcionalan zbog loše kvalitete gradnje), tvornica za obradu metala (u kojoj su se niska primanja sve rjeđe isplaćivala) i obrtnička zajednica s više od 200 članova, do njega je dolazila autobusna linija, kuće su bile uglavnom zidane, a bogato janjevačko iseljništvo dostavljalo je rođacima koji su ostali na Kosovu nešto novca. S druge strane, stanje u župi Letnica bilo je ispod svake civilizacijske razine. Ni u jednom mjestu župe nije bilo ozbiljne prometne infrastrukture, kao ni tekuće vode i telefonskih linija, struja je bila samo povremeni luksuz, ljudi su živjeli u drvenim kućama koje su se sastojale od jedne ili dvije prostorije, k tome često zajedno s domaćim životinjama (uglavnom koze i svinje), dok su djeca (u manjoj mjeri muška) nakon osnovne škole prekidala školovanje. U novoizgrađenom društvenom domu u Letnici jedan je posjetitelj tako pronašao razrovane parkete, gljive koje su rasle iz podova i posvuda ogromne količine smeća. Vjerojatno je najlošije bilo u mjestu Vrnez: tu je, naime, materijalni standard bio niži čak i od prosjeka Kosova, a jedan je novinar pronašao obitelj koja je – zajedno s dvoje paralizirane djece i nekoliko koza – živjela u jednoj prostoriji. Nikakvo onda čudo da je i u bogatijem te središnjem Janjevu „sve bilo na prodaju“, odnosno da je želja za napuštanjem Kosova bila vrlo izražena.⁶

Za još jednu ilustraciju stanja u kojem su se nalazili Hrvati u župi Letnica donosimo nekoliko rečenica dubrovačkog novinara Borisa Njavre, koji je u travnju 1990. ondje boravio. Nakon što je napustio Janjevo, uputio se u sedamdesetak kilometara udaljenu Letnicu, koja ga je odmah asocijala na iznimno siromašno mjesto. Kao i u Janjevu, domaće su se životinje posvuda potpuno slobodno kretale. „Svinje ni ovdje“, zabilježio je, „nitko ne broji, ima ih mnogo i slobodno šetaju centrom Letnice.“ Ali, ni to nije bilo najgore, pa je tek dolaskom u 17 kilometara udaljeni Vrnez iskusio što znači boraviti u ljudskoj, materijalnoj i civilizacijskoj bijedi:

„To je samo dno pakla, to su neka davno zaboravljena stoljeća i vremena, bijeda i užas, kućice od trstike i blata, krovovi od slame i prostorija obično jedna za 5 – 6 ljudi, vode nema, zemlje nema, ovdje nema ni životinja, samo blata i mnogo ljudi. Svi oko nas traže pomoć, hranu, novac, mnogo gladnih dječjih očiju nas gleda. Klinici nemaju ni igračkaka, igraju se s psima koji često znaju biti i bijesni.“⁷

⁶ Ivica Karamatić, Radoslav Dumančić, „Hrvati na Kosovu“, *Mi. List mladih* (Zagreb), br. 8/1988., 10-11; Ivica Sumić, „Kosovski Hrvati“, *Fokus*, 30. ožujka 1989., 8; Renato Baretić, „Bez posla, novca i budućnosti“, *Nedjeljna Dalmacija* (Split), 18. ožujka 1990., 14; Tomislav Vuković, „Narod siromašan i čestit, tlačen i vjeran“, *Glas Koncila* (Zagreb), 25. ožujka 1990., 8; Dolores Hrženjak, „Zemlja praznih obećanja“, *Vjesnik* (Zagreb), 14. travnja 1990., 3.

⁷ Boris Njavro, „I mi smo gospari...“, *Dubrovački vjesnik* (Dubrovnik), 7. travnja 1990., 4-5.

Sasvim predvidljivo, teškoće materijalne i socijalne prirode, kao i razvoj političkih prilika na državnoj i pokrajinskoj razini, nisu kosovskim Hrvatima predstavljali pogodan okvir za očuvanje, a kamoli promicanje nacionalnog identiteta. Premda, naravno, nisu odustali od hrvatskog nacionalnog identiteta niti ga zanemarivali (pa su ugostiteljski objekti u Janjevu nazvani „Dubrovnik“ i „Dinamo“), tendencija približavanja kulturi i običajima većinskih Albanaca i Srba bila je prisutna. Tako u Janjevu, gdje su Hrvati bili većina, knjige na hrvatskom jeziku nisu bile dostupne, pa nije bilo čudno da su govorili karakterističnom mješavinom albanskog, srpskog i hrvatskog jezika. S druge strane, takvu je tendenciju moguće ocijeniti i pragmatičnom fleksibilnošću: premda su usvojili podosta od većinskih Albanaca, istovremeno su održavali jasne granice prema njima, pa nije dolazilo do mješovitih brakova. Kad je riječ o odnosu prema Srbima, tu se, nakon upečatljivo boljih odnosa u poredbi s većinskim i islamskim Albancima, tipičnih za većinu 1980-ih, kasnije jedino može zabilježiti pokušaj održavanja korektnog odmaka. U ljeto 1989., odnosno u vrijeme kada Jugoslavijom dominiraju srpski nacionalistički mitinzi, jednom su novinaru *Borbe* Hrvati u Janjevu odgovorili da je njihova matična republika Srbija, ali i da im „teško“ padaju „nesuglasice i mimoilaženja“ između Srbije i Hrvatske. Za izražene manjinske zajednice karakteristično zauzimanje odmaka, kakvo je vladalo u odnosima kosovskih Hrvata prema većinskim Albancima i Srbima, vjerojatno je bilo najpametniji izbor, ali nije bilo lišeno opasnosti. Tako je početkom veljače 1990. jedan pijani policajac srpske nacionalnosti najprije počeo psovati „hrvatsku majku“ vjericima ispred crkve u Janjevu. Nakon što su se u strahu u nju zatvorili, počeo je puhati na okupljene albanske promatrače, pri čemu su dvojica ranjeni. Karakteristično, predsjednik mjesne zajednice Tomo Matić održao je skup na kojem je pozvao na razumnost, prisebnost i slogu između svih stanovnika Kosova.⁸ U eri nacionalnih svrstavanja i razvoja posebno agresivnog srpskog nacionalizma, kosovski će Hrvati međutim teško ostati jednako daleko od ostalih.

Spomenuti incident donekle je probudio letargični komunistički režim u Zagrebu, ali tek nakon otvorenog prosvjeda upozorenja koji je (upravo zbog spomenutog incidenta) 7. veljače 1990. održalo nekoliko stotina Janjevaca u zagrebačkoj Dubravi. Tjedan kasnije, Izvršno vijeće Sabora uputilo je saveznoj vladi pismo u kojem je izrazilo zabrinutost zbog incidenta.⁹ Međutim, koliko god na prvi pogled spomenuti koraci izgledali ozbiljno i obećavajuće, zapravo su svjedočili o neuspjehu režima u Zagrebu da učinkovito pomogne kosovskim Hrvatima, posebno kada je postalo poznato da su općinske vlasti u Lipljanu

⁸ Radojica Barjaktarević, „Republika u srcu, matica u duši“, *Borba* (Beograd), 3. avgusta 1989., 5; E. Avdić, „Težak incident“, *Večernji list* (Zagreb), 8. veljače 1990., 6; Davor Ivanković, „Janjevci više ne šute“, *Večernji list*, 17. veljače 1990., 13.

⁹ „Slučaj Janjevaca u Saboru“, *Glas Slavonije*, 14. veljače 1990., 3; Ivanković, „Janjevci više ne šute“, 13.

oveću količinu humanitarne pomoći upućene iz Osijeka jednostavno otuđile.¹⁰ U javnosti se počelo pisati o tome da režim ne želi drugačije nastupiti jer bi se mogao „zamjeriti Srbima i Srbiji“, a inicijativa pružanja pomoći sve je izraženije počela prelaziti u ruke altruističnih pojedinaca, janjevačkih udruga iz Zagreba i drugih mjesta te nacionalno osvještenijih opozicijskih stranaka. Kad je o prvima riječ, svakako treba istaknuti primjer srednjoškolskog profesora povijesti iz Makarske Ivice Sumića, koji je u više navrata posjetio kosovske Hrvate, o njihovim teškoćama često pisao te snimio i poseban dokumentarni film. Sumić je predvodio i konvoj humanitarne pomoći iz Dubrovnika u kojem se nalazilo oko deset tona hrane, obuće i knjiga i koji je u ožujku 1990. uspješno dopremljen.¹¹ Uslijedila je potom i pomoć iz Zagreba, uz rastuću agilnost ogranka Crvenog križa (CK) u Dubravi. U javnosti se tada prvi put čulo i za Fond sv. Izidora (Fond), humanitarnu organizaciju u okrilju Zagrebačke nadbiskupije i biskupa Đure Kokše koja je u nekoliko navrata uspjela dostaviti pomoć u hrani i odjeći. Konačno, problematika kosovskih Hrvata počela je sve češće dolaziti na stranice naklonih ili tek osnovanih glasila opozicijskih stranaka poput Hrvatske demokratske stranke (HDS), Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HSLs).¹²

Najbolji je međutim dokaz da komunistički režim u posljednjem desetljeću postojanja (pa makar i unutar politike pomoći za nerazvijene) nije uspio učinkovito pomoći kosovskim Hrvatima bilo njihovo masovno doseljavanje u Hrvatsku. Ono se treba jednim dijelom staviti u rašireni obrazac unutarnjih migracija unutar Jugoslavije – s temeljnim naglaskom na kretanju stanovništva prema matičnim republikama (primjerice, Hrvati iz BiH u Hrvatsku, a Srbi iz Hrvatske u Srbiju) – ali je nesumnjivo bilo uzrokovano i jedinstveno teškim prilikama Hrvata u župama Janjevo i Letnica. Zajedno s mnogim doseljenim Albancima (uglavnom u Zagreb, Istru i Dalmaciju), Hrvatska je u 1980-im bila primalja i brojnih kosovskih Hrvata, od kojih su najveći broj činili oni iz Janjeva.¹³ Prema podatku iz travnja 1982. izvan su Janjeva živjele 623 obitelji, od kojih 420 u Hrvatskoj.¹⁴ Dospeljenici koji su odabrali Zagreb

¹⁰ B. Stipić, „Znaju i za glad!“, *Večernji list*, 16. ožujka 1990., 4.

¹¹ „Hrvati na Kosovu“, *Laus* (Dubrovnik), veljača 1990., 5; A. Š., „Krenula pomoć“, *Dubrovački vjesnik*, 30. ožujka 1990., 3; Sumić, „Povratak u pakao Vrneza“, *Glasnik HDZ*, svibanj 1990., 54.

¹² Nadbiskupski arhiv Zagreb (NAZ), Nadbiskupski duhovni stol (NDS), Fond „Svetog Izidora“ (FSI), Ivan Hruško, Božo Budimlija, Eugen Šooš: Oporuka tajnika Fonda „Svetog Izidora“ od 27. siječnja 1995; Sumić, „Kosovski Hrvati“, 8; Ivo Škrabalo, „Hrvati na Kosovu“, *Obzor* (Zagreb), 16. veljače 1990., 1; „Stalne pomoći – niotkuđ“, *Obzor*, 21. ožujka 1990., 2; Miličević, „Kosovski Hrvati nemaju svog Miloševića!“, 8; Hrženjak, „Zemlja praznih obećanja“, 3.

¹³ S. Zvizdić, „Migracija s Kosova u Hrvatsku“, *Vjesnik*, 27. ožujka 1988., 4-5; N. Vukadinović, „Društveni dom za novi život Janjeva“, 11; Hrženjak, „Zemlja praznih obećanja“, 3.

¹⁴ NAZ/NDS/FSI, Keljo Glasnović: Pregled mjesta u kojima su Janjevci otseljeni [sic!], naseljeni – op. I. M.] i u kojima i danas žive kao obitelji od 21. travnja 1982.

uglavnom su se naseljavali u Dubravi: prema nekim pretpostavkama, tu se nalazio jednak broj kosovskih Hrvata kao i u samom Janjevu. Hrvati iz Janjeva doseljavali su se tijekom 1980-ih i drugdje u Hrvatsku, a izgleda najviše u okolicu Bjelovara, gdje ih u veljači 1990. nalazimo više od stotinu.¹⁵ Hrvati iz župe Letnica manje su zastupljeni među doseljenicima u Hrvatsku, ali u ovećoj skupini koja je početkom 1987. došla u župu Rovišće kod Bjelovara (u mjesto Domankuš) nalazile su se i 22 osobe iz Letnice.¹⁶

U javnosti su, međutim, potpuno nezapaženi ostali problemi koje donosi preseljavanje ljudi drukčijih navika i običaja u novu okolinu. Ni dvije godine nakon doseljavanja (početkom 1989.) grupa kosovskih Hrvata naseljena u Domankuš nije se uspjela prilagoditi novoj sredini. Naseljenici su se sukobljavali i s lokalnim Hrvatima i s lokalnim Srbima: događali su se verbalni i fizički incidenti te podmetanje požara, kao i nespornosti oko nekontrolirane ispaše ovaca. Naseljenici su najbolji dodir imali s janjevačkom zajednicom u Zagrebu, a domaće je stanovništvo najviše pogađala otvoreno izgovarana prijetnja da vrijeme radi protiv njih: „mi imamo svaki po pet, šest sinova“, govorili su, „a vi [domaći Hrvati ili Srbi] dva, tri i što nam možete“.¹⁷

Dok je većina hrvatskih doseljenika s Kosova došla potaknuta ekonomskim i obiteljskim razlozima, valja zabilježiti da ih je izvjestan broj naseljen i kao dio inicijative koja je za cilj imala povećanje broja Hrvata (i katolika) u dijelovima zapadne Slavonije. Iza svega je stajao biskup Đuro Kokša, a krajem 1980-ih ti su naponi usmjereni na šire područje Okučana. Dobre Kokšine veze s kosovskim Hrvatima nisu komunističkom režimu bile nepoznate,¹⁸ a biskup je ciljao na osnivanje novih župa, kojima bi administrirali franjevci iz susjedne BiH, te na doseljavanje kosovskih Hrvata. Do proljeća 1990. Kokša je uspio kupiti kuću u Okučanima, u kojoj je boravio franjevac iz Sarajeva i novi župnik Vlado Ljevar, a s janjevačkom zajednicom u Zagrebu pokrenuti su pregovori o naseljavanju „jedne obitelji“ u selo Gornji Bogičevci.¹⁹ Kokša je djelovao unutar Fonda, a prve dvije obitelji naseljene su u selo Siče kod Nove Kapele. Kuće u koje su se naseljenici uselili opremljene su sredstvima Fon-

¹⁵ NAZ/NDS/FSI, Keljo Glasnović: Spisak Janjevčana doseljenih u selima kod Bjelovara od 25. veljače 1990.

¹⁶ NAZ/NDS/FSI, Lovro Hadrović: Izvještaj od 26. siječnja 1987.

¹⁷ HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SRH/RSUP/SDS), Centar Bjelovar, Informacija br. 50 od 24. ožujka 1989.

¹⁸ Kokša je u studenom 1981. primio župnika iz Letnice Antuna Glasnovića, koji ga je zamolio za pronalazak posla neimenovanom „učitelju Janjevcu koji se, želi iseliti“. HR-HDA-1561, SRH/RSUP/SDS, Centar Zagreb, Informacija br. 230 od 24. ožujka 1982.

¹⁹ HR-HDA-1561, SRH/RSUP/SDS, Centar Zagreb, Informacija br. 180 od 4. ožujka 1985; HR-HDA-1561, SRH/RSUP/SDS, Centar Zagreb, Informacija br. 2103 od 15. prosinca 1987.

da.²⁰ Smatramo da se može pretpostaviti kako je u idućim godinama Kokša planirao naseliti veći broj kosovskih Hrvata u zapadnu Slavoniju.

Nadalje, potkraj 1980-ih u jednom dijelu medija zamisao o tome da bi svim kosovskim Hrvatima zapravo bilo mnogo bolje u Hrvatskoj, odnosno da bi ih trebalo vratiti u domovinu, počela se pojavljivati u javnosti. Najeksplicitniji zagovornik zamisli bio je Ante Miličević, čovjek koji je tada često nastupao u neovisnim opozicijskim te stranačkim glasilima HDS-a i HDZ-a. Miličević je bio stava da doseljavanje opravdavaju tri temeljna čimbenika: materijalne i druge teškoće kosovskih Hrvata koje im tamošnje vlasti nisu namjeravale popraviti, prijetnja da u sjeni brojnijih i organiziranijih Albanaca i Srba u potpunosti izgube nacionalni identitet te potreba Hrvatske za sunarodnjacima koje obilježava visok natalitet.²¹ Miličević je u više tekstova javno pozvao da se kosovski Hrvati, a osobito iz župe Letnica, nasele u Hrvatskoj (posebno tamo gdje je smatrao da treba dovesti veći broj Hrvata, poput općina Dubrovnik i Poreč). „Te ljude“, istaknuo je u jednom tekstu, „moramo prihvatiti. To je radin, sposoban i žilav element. Tko god ga primi, neće mu biti na teret. Osnovno je: jedno gradsko ili prigradsko zemljište, tek pola četvornog kilometra. Uz minimum obradive zemlje i uz sezonski rad oni će se već održati.“²² Miličević je zapravo uputio javni poziv na više planskog organiziranja unutar već postojećeg procesa doseljavanja.

Pronađena braća i sestre: 1990. – 1991.

Politika demokratskog režima Franje Tuđmana i HDZ-a (od proljeća 1990.) prema kosovskim Hrvatima u idućih godinu i pol bila je uvjetovana čitavim nizom čimbenika. Među važnijima je zasigurno uspostava institucionalne brige za Hrvate izvan matične republike (kasnije, države), a koja je proistekla iz snažne programske orijentacije vladajuće stranke usmjerene k njihovom povezivanju, povratku i integraciji. Takvi su naponi snažno naglašeni već kod uspostave prve Vlade, kada je osnovano posebno Ministarstvo iseljništva, a na njegovo čelo doveden jedan od najvažnijih Tuđmanovih suradnika Gojko Šušak. Nadalje, položaj svih manjinskih zajednica razumljivo je došao pod utjecaj općeg razvoja političkih i sigurnosnih prilika u Hrvatskoj i Jugoslaviji, u prvom redu oružanog širenja srpskog ekspanzionizma na područje Kosova, Hrvatske i BiH.

²⁰ NAZ/NDS/FSI, Ivan Hruško, Božo Budimlja, Eugen Šooš: Oporuka tajnika Fonda „Svetog Izidora“ od 27. siječnja 1995.

²¹ Miličević, „Kosovski Hrvati nemaju svog Miloševića!“, 8; Miličević, „Kosovski Hrvati, seoba u Hrvatsku“, *Glasnik HDZ*, travanj 1990., 34-35.

²² Miličević, „Gospodine Miloševiću: na Kosovu žive i Hrvati“, *Hrvatska domovina* (Zagreb), 3. travnja 1990., 23.

Očekivano, postojeće materijalne i socijalne teškoće kosovskih Hrvata nesagledivo su usložnjene pogoršanjem političkih i sigurnosnih prilika. Hrvati Janjeva, Letnice i drugih mjesta nisu mogli ostati nedirnuti pobjedom Franje Tuđmana i HDZ-a na izborima u proljeće 1990. pa rijetki osvrli o njihovim tadašnjim političkim stavovima nesumnjivo svjedoče o počecima snažne identifikacije s novim režimom u Hrvatskoj. Propagandni materijali HDZ-a pojavili su se na mnogo mjesta, od oglasnih mjesta u ulicama do dućana i obiteljskih kuća, a sve je bilo praćeno snažnim i euforičnim reakcijama običnih ljudi. Agresivne intervencije srbijanske policije postale su sve češće, pa su pretresi kuća i stanova od proljeća 1991. izgleda postali učestalom praksom, a posebno su aktivni pojedinci zatvarani. Na početke oružanih sukobljavanja, a time i mogućnost slanja na ratišta u Hrvatskoj, Hrvati su odgovorili izbjegavanjem mobilizacije, ponajviše bijegom u obližnju Makedoniju, gdje su, kako je indikativno zabilježio jedan promatrač, odlučili čekati priliku za odlazak u Hrvatsku. Izbjegavanje mobilizacije posebno je bilo rašireno u Letnici i Vrnavokolu, pa su iz tih mjesta gotovo u potpunosti nestali mladi muškarci. Do tog trenutka također je nestala dotadašnja prešutna tolerancija između Hrvata i Srba: potonji su naime u prvima sada gledali „petu kolonu“ i hrvatske fašiste.²³ Postojeća želja za napuštanjem Letnice i drugih mjesta ovime je naravno dodatno naglašena.

Prvi je odgovor Zagreba na probleme u kojima su se našli kosovski Hrvati bio intenziviranje slanja humanitarne pomoći. Do kraja 1990. srbijanske vlasti nisu pravile previše problema dostavi, pa je velika količina hrane, odjeće, obuće i lijekova dopremljena u Janjevo, Letnicu i drugdje. Nositelji inicijative bile su razne lokalne ustanove i organizacije, kao i pojedinci koji su na ovom poslu bili angažirani i prije demokratskih promjena u Hrvatskoj. Novinu je predstavljalo uključenje općinskih vlasti (Dubrava i Dubrovnik) te gradskih i općinskih ogranaka HDZ-a. Primjerice, oko 90 tona pomoći dopremljeno je u organizaciji posebnog Fonda za pomoć Hrvatima na Kosovu CK Dubrave u rujnu i prosincu 1990.²⁴ Nekako istovremeno, Sumić je s područja južne Dalmacije u akcije dopreme pomoći uspio uključiti doslovno stotine različitih aktera, od pojedinaca i privrednih subjekata do ogranka HDZ-a u Vodicama.²⁵ Prema jednom novinskom napisu iz ožujka 1991., pomoć Hrvatima Janjeva i Letnice postigla je cilj, pa im barem hrane, odjeće i lijekova nije nedostajalo.²⁶ Dopremljena je pomoć, naravno, bila od velike važnosti za

²³ Duijzings, „Egzodus“, 136.

²⁴ D. Đuretek, „Korica kruha za opstanak“, *Večernji list*, 2. prosinca 1990., 4; B. Baraliu, „Hrvati za Hrvate“, *Glas Slavonije*, 3. prosinca 1990., 4.

²⁵ Ivica Sušić, „Lanci' u 20. stoljeću“, *Večernji list*, 6. siječnja 1991., 10.

²⁶ „Zlostavljanje po scenariju“, *Glas Koncila*, 3. ožujka 1991., 3.

kosovske Hrvate, ne na posljednjem mjestu jer je jačala njihov osjećaj da ipak nisu zaboravljeni.

Usporedo s rastom napetosti između Zagreba i Beograda, a vjerojatno i zbog ocjene da Hrvatska i HDZ počinju ostvarivati nepoželjan utjecaj među Hrvatima na području Srbije, srbijanske vlasti od početka 1991. počinju otvoreno opstruirati dostavu humanitarne pomoći na Kosovu. Tako je konvoj s 25 tona hrane i odjeće u organizaciji Ljube Pavića, župnika župe Slivno Ravno kod Opuzena, početkom druge polovice veljače 1991. zaustavljen u blizini Janjeva. Konvoj su okružili naoružani policajci te ga temeljito pretresli, zajedno s vozačima i organizatorima, a sve je trajalo više od desetak sati.²⁷ Nekako istovremeno, policija je kod mjesta Crepane zaustavila konvoj iz Vinokovaca, sumnjajući da organizatori namjeravaju kriomice dostaviti pješačko naoružanje. Sve je još bilo praćeno prosvjedom srpskih civila koji su vozače i organizatore nazivali „ustašama [i] Tuđmanovcima“.²⁸ Tada je TV Priština objavila huškački prilog u kojem je epizodu s konvojem prikazala kao početak priprema kosovskih Hrvata za „rat protiv srpskog naroda“.²⁹ Hrvati iz Janjeva su zbog pretresa konvoja prosvjedovali kod gotovo 30 mjerodavnih adresa, uključujući Predsjedništvo SFRJ i Skupštinu Srbije, indikativno upozoravajući da sličan „tretman“ nije primijenjen u slučaju aktualne akcije pružanja humanitarne pomoći srpskim pobunjenicima u Kninu, ali bez uspjeha.³⁰ Sredinom lipnja 1991. nevolje kosovskih Hrvata privukle su pažnju savezne *Borbe*. U Janjevu su navodno osnovali „ogranak HDZ-a“,³¹ ali je raslo i nezadovoljstvo odnosom Zagreba prema njima, no to ih nimalo nije činilo boljima u očima Srba: naprotiv, s te adrese upućivan im je ratoborni poklič „Idemo na Janjevo!“. Novinar je otvoreno iznio stav tamošnjih Hrvata prema kojem gotovo svi „streme lijepoj našoj“, pa su oni zapravo već „jednim korakom“ u Hrvatskoj.³² Represivni postupci srbijanskog režima jasno su pokazivali da za Beograd kosovski Hrvati nisu bili posebno drugačiji od većine tamošnjih Albanaca, tj. da su neprijatelji.

Kako su događanja oko slanja konvoja humanitarne pomoći kosovskim Hrvatima detaljno praćena u hrvatskim medijima, tako se u Hrvatskoj nastavila širiti spoznaja o mnogobrojnim poteškoćama u kojima su se nalazili.

²⁷ S. Ukaj, „Uhapšena humanost“, *Večernji list*, 20. veljače 1991., 5; „Što hoće srbijanska policija“, *Večernji list*, 23. veljače 1991., 7.

²⁸ Ukaj, „Kalašnjikovi“ u kamionima“, *Večernji list*, 20. veljače 1991., 5.

²⁹ Baraliu, „Srpska propaganda protiv Hrvata“, *Glas Slavonije*, 19. veljače 1991., 24.

³⁰ Baraliu, „Prosvjed zbog policijskog postupka“, *Glas Slavonije*, 23. veljače 1991., 7.

³¹ Zapravo, ogranak Demokratske zajednice Hrvata na Kosovu. M. Kojaqini, „Zaštitit ćemo svoja prava“, *Večernji list*, 18. lipnja 1991., 6.

³² Barjaktarević, „Čardak“ ni na nebu ni na zemlji“, *Borba*, 10. juna 1991., 10.

Usljedi sve lošijih političkih i sigurnosnih prilika u Janjevu, Letnici i drugdje, tekstovi koji su otvoreno govorili da tamošnjim Hrvatima prijeti nestanak postajali su sve dramatičniji. U osječkom *Glasu Slavonije* tako je početkom prosinca 1990. oveći prostor dan župniku u Janjevu Franji Đuriću, prema kojem su njegovi župljani bili na pragu izdržljivosti. „Nelogičnost je“, izjavio je,

„i nepravda prema Hrvatima na Kosovu što djeca obavezno uče na srpskom jeziku, prvo je ćirilčno pismo iz udžbenika tiskanih u Beogradu. Dosadašnji školski sistem bio je i jest jedan od glavnih faktora dekroati-zacije djece Janjeva. Djeca ne znaju i ne uče svoj materinji jezik. Njihove teškoće tijekom školovanja uklapaju se zapravo u teškoće svih Hrvata u Srbiji, ali na njih ne ukazuju javna glasila [u Srbiji i na Kosovu].“³³

Stav da se ne uključuju u sukob između Albanaca i Srba također im nije pomagao. Većinski Albanci očito su očekivali da će se Hrvati svrstati na njihovu stranu, a kada se to nije dogodilo našli su se u prostoru između dvaju sukobljenih naroda. „Janjevci unatoč svim teškoćama“, primijetio je u veljači 1991. jedan od brojnih hrvatskih novinara koji je posjetio Kosovo,

„žele što čvršću vezu s matičnom domovinom, ali i suživot sa Srbima i Albancima, ali isto tako ne žele sudjelovati u demonstracijama koje oni organiziraju. Unatoč dobroj volji Hrvata, i Srbi i Albanci neprestano pokušavaju uništiti sve što je hrvatsko. Tako se hrvatska imena djece u mjesnom uredu koji vodi Albanac iskrivljuju pa Josip postane Jasap.“³⁴

Nadalje, reportaže, izvještaji i osvrti o položaju kosovskih Hrvata sve su češće i izravnije sadržavali i prijedlog da bi ih ipak najbolje bilo kolektivno preseliti u Hrvatsku. Tako u središnjem glasilu vladajućeg HDZ-a iz sredine rujna 1990. nalazimo rečenicu prema kojoj bi „možda preseljenje kosovskih Hrvata u Hrvatsku bilo najbolje rješenje ka svjetlijoj budućnosti hrvatske države i hrvatskog naroda“,³⁵ u veljači je 1991. predsjednik Skupštine općine Dubrovnik Pero Poljanić delegaciji Hrvata iz Janjeva i Letnice otvoreno rekao da „u dubrovačkoj općini ima dosta napuštenih kuća i imanja, posebice na Pelješcu, Mljetu, ali i na drugim dubrovačkim otocima, i da, ako ima zainteresiranih da obrađuju tu napuštenu zemlju, vrata su im otvorena“,³⁶ početkom ožujka 1991. u zagrebačkom tjedniku *Globus* objavljen je poseban prijedlog upućen Vladi: „Država [sic!, Hrvatska] ne bi smjela žaliti sredstava ni truda

³³ Baraliu, „Položaj Hrvata nikad teži“, *Glas Slavonije*, 8. prosinca 1990., 15.

³⁴ Đuretek, „Tuđinci na svome“, *Večernji list*, 23. veljače 1991., 52.

³⁵ Andrija Petrović, „Pomozimo Hrvate Kosova“, *Glasnik HDZ*, 14. rujna 1990., 23.

³⁶ S. Puđa, „Poziv na stara ognjišta“, *Večernji list*, 6. ožujka 1991., 10.

da nekoliko tisuća janjevskih Hrvata preseli u Hrvatsku“,³⁷ a početkom lipnja 1991. predsjednik zagrebačkog HDZ-a Đuro Vidmarović u *Vjesniku* je izjavio da je „njihov [janjevački] etnički opstanak moguć jedino preseljavanjem u Hrvatsku“.³⁸ Kao i prije proljeća 1990., samo sada uz snažan poticaj (od ljeta iste godine) kvarenja odnosa između Hrvatske i Srbije te početka rata, važno je primijetiti da su ovakvi pozivi nailazili na plodno tlo među samim kosovskim Hrvatima.

Osim slanja humanitarne pomoći i drugih sličnih mjera,³⁹ Zagreb je iz očitih razloga zapravo bio u stanju jako malo učiniti za poboljšanje stanja kosovskih Hrvata. Hrvatski sabor je krajem svibnja 1991. donio „Deklaraciju o kršenju prava pripadnika hrvatske manjine u Republici Srbiji i autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu“, koja je proslijeđena međunarodnoj javnosti. Dokument korektno navodi do sada spomenute njihove teškoće, politiku srbijanskog režima prema njima naziva državnim terorom, spominje proces prisilnog iseljavanja u Hrvatsku te iz neobjašnjivih razloga zaobilazi Hrvate iz župe Letnica:

„U najtežem položaju su Hrvati u Autonomnoj pokrajini Kosovu, jedna od najstarijih etničkih manjina u Europi, koja na tom području živi od srednjeg vijeka. Postoje dokazi i svjedočanstva Hrvata iz Janjeva na Kosovu o represijama, kao npr. nezakonito provedene premetačine, ranjavanja, neosnovana hapšenja, te psihičko i fizičko maltretiranje prilikom preslušavanja koja nemaju zakonske osnove. Postoje i svjedočanstva o neobjašnjivim cijepljenjima hrvatske djece uz prisutnost službe državne sigurnosti, a bez nazočnosti medicinskog osoblja nesrpske nacionalnosti. Česti su i noćni prepadi na žene i djecu bez ikakva razloga te onemogućavanja zaposlenja Hrvatima ili obavljanja drugih egzistencijalnih poslova. U školama se isključivo uči srpski jezik. Upisi u srednje škole omogućeni su samo djeci srpske nacionalnosti. O nekoj kulturi putem školstva ili o kulturnim organizacijama suviše je govoriti, jer svaki pokušaj organiziranja Hrvata u Republici Srbiji nailazi na politički zlonamjerna tumačenja. Hrvati na Kosovu izolirani su u sredini koja i sama već odavno traži svoja demokratska prava, a mnogi sele i bježe s Kosova u Hrvatsku. Sve spomenuto upozorava na provođenje državnog terora Republike Srbije prema njezinim građanima Hrvatima, istovjetnog terora kakav se odavno primjenjuje prema Albancima na Kosovu ili Musli-

³⁷ Blerim Shala, Hazir Reka, „Janjevci, poniženi i protjerani“, *Globus* (Zagreb), 7. ožujka 1991., 13.

³⁸ Goranka Jureško, „Janjevce bi trebalo preseliti u Hrvatsku“, *Vjesnik*, 3. lipnja 1991., 3.

³⁹ U srpnju 1990. dvadesetoro djece i njihovi nastavnici boravili su u Domu Crvenog križa u Novom Vinodolskom. „Troдневni izlet“, *Vjesnik*, 1. srpnja 1990., 4.

manima u Sandžaku. Takva politika državnog terora dovodi do iseljavanja Hrvata pod pritiskom sa njihovih drevnih ognjišta.⁴⁰

Intervencije poput navedene jačale su osjećaj kosovskih Hrvata da nisu zaboravljeni,⁴¹ ali naravno nisu mogle poboljšati njihov položaj. Odlazak Hrvata s Kosova se stoga u međuvremenu nastavio pa je primjerice od lipnja do prosinca 1990. bogatije Janjevo napustilo novih 160 osoba, uglavnom zbog ekonomskih razloga, ali njih je naravno tada sve teže bilo razlikovati od političkih.⁴² U trenucima kada bi dolazili do dodira s hrvatskim medijima, Hrvati kao da su jedva čekali prenijeti poruku o tome da im na Kosovu više nema mjesta. Početkom prosinca 1990. jedan je novinar došao do kuće sedmeročlane obitelji Đorđević u Vrnez, a kad je pogled usmjerio k susjedu zatekao je deveteročlanu obitelj koja je živjela u kući zajedno s kozom. U domaćinstvu Đorđevića zaposlen je bio samo Ivan (radio je u Beogradu za jednu građevinsku firmu, plaću nije dobio već nekoliko mjeseci, a i taj je posao dobio nakon što je najprije odbijen pod obrazloženjem koje je jasno svjedočilo da nije previše poželjan u Srbiji Slobodana Miloševića: „Idi bre“, poručili su mu, „kod Tuđmana se zaposli, što si došo ovdje!“), u općini ljekarni i pošti nisu ga smatrali ravnopravnim građaninom, svakodnevna egzistencija obitelji bila je gotovo nezamisliva bez humanitarne pomoći, a iz mjesta je otišao svatko tko je mogao. Naravno da je i on htio otići, ali to je trenutno bilo nezamislivo jer je teško mogao pronaći smještaj za oveću obitelj (u kojoj se nalazilo i dvoje nepokretne djece). Pojavio se i novi problem koji je posredno jačao želju za odlaskom: ionako gotovo bezvrijedne nekretnine kosovskih Hrvata još su manje vrijedile zbog naraslih političkih i sigurnosnih problema.⁴³ Mogućnost kolektivnog odlaska s Kosova morala je dakle uključivati odlazak cjelokupnih obitelji.

U međuvremenu u Hrvatskoj su učinjeni prvi koraci ka uspostavi procesa organiziranog preseljenja. Dostupna dokumentacija pokazuje da su nositelji procesa bili Fond i Ministarstvo iseljništva. Početkom rujna 1990. tajnik Fonda Eugen Šooš boravio je na Kosovu i sasvim je očigledno da je, uz „upoznavanje s potrebama siromašnih katoličkih obitelji“ iz Janjeva i Letnice, zapravo pravi cilj njegova boravka bio uvid u mogućnost njihova masovnijeg preseljenja. Šooš je, naime, iz razgovora s mještanima zaključio da se već događa masovnije preseljenje kosovskih Hrvata u Makedoniju, Srbiju i Vojvodinu, što ga je očito uvjerilo da je na djelu, kako je naveo, proces nji-

⁴⁰ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_06_27_746.html (uvid ostvaren 17. ožujka 2024.)

⁴¹ Usp. Kojaqini, „Zaštiti ćemo“, 6.

⁴² Baraliu, „Položaj Hrvata nikad teži“, 15.

⁴³ Đuretek, „Ostali smo sami“, *Večernji list*, 8. prosinca 1990., 14-15.

hova „nesvrshodnog raseljavanja“. Da bi se taj proces najprije zaustavio, a potom i preokrenuo, tj. da bi se učinio svrshodnim (dovođenje većeg broja Hrvata na pusta i/ili područja s većim brojem srpskog stanovništva, opće poboljšanje stope nataliteta ili povećanja broja djece hrvatske nacionalnosti na područjima Hrvatske obilježenim depopulacijom i sl.), raspitao se o broju seoskih obitelji koje će se „zbog male količine zemlje i nepovoljnih uvjeta“ svakako ubrzo iseliti te obiteljima koje se „namjeravaju uskoro iseliti“. Zajedno s informacijom da sam Fond može osigurati tri imanja za preseljenje seoskih obitelji i pozivom na sastanak na kojem bi se „razmotrili [ovi] problemi“, Šooš je navedene informacije prosljedio ministru Šušku.⁴⁴ Je li do toga sastanka došlo i, posebno, je li tom prilikom raspravljano o masovnijem preseljenju kosovskih Hrvata u Hrvatsku, za sada ostaje nepoznato.

Uz Fond, ipak neovisnu udrugu koja je očito tražila čvršću vezu s vlastima, u proces pojedinačnog doseljavanja uključilo se i Ministarstvo iseljeništa, posebno pomoćnik ministra (kasnije i ministar) Marijan Petrović. Kako se čini, on je pokušao Ministarstvo iseljeništa učiniti središnjim upravljačem procesa, ali pokazat će se da ratnim poteškoćama nagrižena republika ne raspolaze potrebnim novcem, kao i da je samo Ministarstvo nedovoljno snažno za potpunu kontrolu. Početkom lipnja 1991. nalazimo ga u Sičama, gdje je Fond naselio dvije obitelji iz Letnice, a planirano je i uređenje gospodarskih objekata u napuštenu selu Starci, također nedaleko Nove Gradiške. Tu je problem nastao kada su naseljenici od Fonda zatražili još novca za uređenje kuća, uvođenje telefona, kupovinu stoke, pa čak i plaćanje „autoškole“. Kako Fond tako velika sredstva nije imao na raspolaganju, naseljenici su se požalili predsjedniku Skupštine općine Nova Gradiška Miroslavu Čupiću: izjavili su „da se njima mora osigurati visoki standard“, u čemu ih je pak podržao Petrović. Predvidljivo, nakon što nisu dobili tražena sredstva, naseljenici su zahladili odnose s Fondom i općinskim vlastima, a počele su kružiti i glasine o pronevjerama u Fondu.⁴⁵ Fond je izgleda uspješniji bio u nekim drugim slučajevima, pa je moguće da je do jeseni 1991. u Hrvatsku naseljeno „dvadesetak obitelji“ s Kosova.⁴⁶ Nije u skladu s očekivanjima Fonda završila ni epizoda iz lipnja iste godine (koja je ipak samo granično dio procesa naseljavanja kosovskih Hrvata). Naime, posredovanjem Fonda četiri su mlada muškarca zaposleni kao pčelarski šegrti u Iloku i Virovitici, ali samo na probni rok. Međutim, nakon nekoliko dana rada prekinuli su naukovanje (odbacujući primanja u iznosu od 3.000 dinara, stan, hranu i odjeću) te otišli u Dubrovnik, gdje im je obećana četiri puta veća plaća (navodno temeljem upravo

⁴⁴ NAZ/NDS/FSI, Promemoriama (sic!) od 18. rujna 1990.

⁴⁵ NAZ/NDS/FSI, Izvještaj od 6. lipnja 1991.

⁴⁶ Roman Majetić, „Crkveni Fond Svetog Izidora preselio je 4000 Hrvata s Kosova u napuštene kuće u zapadnoj Slavoniji!“, *Globus*, 3. prosinca 1993., 9.

Petrovićeve preporuke). Kako i tu nije išlo dobro, mladići su se ubrzo vratili na Kosovo. Nakon „velikih problema“ koje je Petrović „učinio“ u Sičama, kako je Šooš izvijestio Kokšu, sada je isti opet „neodgovornim ponašanjem“ nanio „štetu ugledu Hrvatske Vlade među hrvatskim pukom na Kosovu“. ⁴⁷ Spomenute dvije epizode moguće je tumačiti na razne načine. Kad su već dovedeni u sredinu nesumnjivo višeg standarda, a očito u ime domovine koja ih je pozvala, onda nije bilo iznenađenje da su naseljenici očekivali da odmah dosegnu i standard sredine u koju su dovedeni. S druge strane, slučaj pčelar-skih šegrta upućivao je da će biti poprilično teško već i nadzirati naseljenike, a posebno ih u potpunosti kontrolirati.

Naseljena braća i sestre: 1992. – 1995.

Tijekom druge polovice 1991., odnosno u vrijeme rata u Hrvatskoj, a potom i tijekom cijele 1992. položaj je kosovskih Hrvata (kao uostalom i cjelokupne hrvatske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori) drastično pogoršan. Uz već spomenute probleme s mnogobrojnim represivnim postupcima policije, novi je element postala više ili manje otvorena politika srbijanskog režima da protjera pripadnike nepoželjnih naroda. Prema jednom od rijetkih objektivnih svjedočanstava, Hrvati Janjeva, Letnice i drugih mjesta s rastućim su strahom od proljeća 1992. najprije slušali otvorene pozive vođe srpskih radikala Vojislava Šešelja da sve Hrvate treba što prije deportirati (politika progona nesrpskog stanovništva započela je u Vojvodini), potom trpjeli nasilne upade njegovih pristaša, a zatim morali iskusiti zlokobne prijetnje naoružanih lokalnih Srba, kao i pragmatičku hladnoću albanskih susjeda. U takvim su se teškim okolnostima među kosovskim Hrvatima razumljivo počeli širiti neizvjesnost, strah i panika, iz kojih su se opet razvila sve glasija razmišljanja da je vjerojatno najbolji način spašavanja odlazak u Hrvatsku. Prvi su se odlasci iz župe Letnica zapravo počeli događati već od početka 1992., najčešće u obliku pojedinačnih inicijativa (obitelj bi nešto imovine stavila u kakav kamion te se uputila najčešće u smjeru Makedonije, a odande su neki izgleda preko Srbije, Rumunjske i Mađarske stigli u Hrvatsku), a bili su praćeni prodajom nekretnina u besćenje lokalnim Albancima. ⁴⁸ Daleko imućniji i organiziraniji Janjevci nastavili su se pak masovno naseljavati u zagrebačku Dubravu. ⁴⁹ Brojčani nam opseg ovog *de facto* bijega za sada izmiče, ali smatramo kako se može s visokim stupnjem vjerojatnosti zaključiti da se radi o većem broju ljudi.

Vrlo je snažan impuls želji za odlaskom velikog broja kosovskih Hrvata zasigurno dao očit neuspjeh međunarodne zajednice da osigura ravnomjer-

⁴⁷ NAZ/NDS/FSI, Izvještaj od 14. lipnja 1991.

⁴⁸ Duijzings, „Egzodus“, 137-138.

⁴⁹ Ana Filić, „Kraj janjevačke povijesti“, *Večernji list*, 2. ožujka 1992., 5.

nu zaštitu manjinskih zajednica u državama nastalim raspadom Jugoslavije. U najkraćim crtama, Miloševiću je omogućeno da s manjinama postupa kako hoće. Kad je riječ o Hrvatima, onda je primjerice već sredinom 1991. najprije s lakoćom odbio njihove zahtjeve za autonomijom u Vojvodini, a potom naložio provedbu politike progona.⁵⁰ Uz nastavak pasivne politike međunarodne zajednice, masovno iseljavanje Hrvata iz Vojvodine potom je obilježilo iduće mjeseci i godine.⁵¹ Nema naznaka da su međunarodni posrednici zaduženi za manjinska pitanja u Beogradu postavili pitanje zaštite kosovskih Hrvata, što je također moralo doprinijeti njihovu osjećaju nesigurnosti, ali i jačati njihovu želju za odlaskom.

Kako je ranije višestruko naglašeno, u Hrvatskoj su nakon demokratskih promjena u proljeće 1990. već učinjeni prvi koraci u smjeru bolje organizacije naseljavanja kosovskih Hrvata. Međutim, tek će razvoj situacije u zimu 1991. te u proljeće 1992. omogućiti iskorak u masovno naseljavanje: tada će, naime, doći do konvergencije političkih i sigurnosnih prilika koje su otvorile vrata organiziranom dolasku većeg broja kosovskih Hrvata. Najprije, do kraja 1991. hrvatske su snage uspjele osloboditi najveći dio okupiranog područja zapadne Slavonije, konkretno velike dijelove općina Podravska Slatina, Pakrac, Daruvar i Grubišno Polje. Istodobno, neposredno prije samih operacija, a jednako tako i nakon njih, ta je područja napustio velik broj srpskih civila. Dok se za prvu skupinu Srba može zaključiti da ih je na odlazak presudno potaknuo vojni poraz, dotle su odluke drugih bile uvjetovane čitavim nizom motiva, od neprihvatanja novonastalog stanja, drastično pogoršane materijalne situacije, straha pred povratkom i (očekivanim bijesom) hrvatskih susjeda s kojima su do jučer ratovali do rasta netolerantnih postupaka hrvatskih vlasti. Potrebno je uočiti još nekoliko važnih pojava. U nekim je oslobođenim sredinama, ali i na okolnim područjima (poput Virovitice i Donjeg Miholjca), odlazak srpskog stanovništva bio masovan i organiziran (u sklopu procesa zamjene nekretnina s Hrvatima iz Vojvodine i naseljavanja okupiranih područja istočne Slavonije), ali bilo je mnogo i pojedinačnog te ni izbliza ovako organiziranog odlaska. Neki su se međutim Srbi, nakon kratkotrajnog boravka na okupiranim područjima Hrvatske, u Srbiji, područjima BiH pod srpskim nadzorom ili drugdje (najčešće kod obitelji u Hrvatskoj), odlučili vratiti i takvi pojedinačni slučajevi događaju se već krajem 1991., a posebno od početka 1992., dok neki Srbi naravno uopće nisu niti napustili područja pod hrvatskim nadzorom (uglavnom stanovništvo starije dobi). Po-

⁵⁰ Usp. Geert-Hinrich Ahrens, *Diplomacy on the Edge. Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia* (Washington-Baltimore: Woodrow Wilson Center Press; The John Hopkins University Press, 2007), 94-99, 122-132, 138-140, 246-262, 328-332.

⁵¹ Usp. Zlatko Pinter, *Progon i stradanje Hrvata u Vojvodini tijekom Domovinskog rata* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2020), 179-392.

sežno je pak važno naglasiti da je odlazak srpskih civila bio masovan iz onih dijelova zapadne Slavonije koji su krajem 1991. bili poprištem najžešćih sukoba ili su u njima srpske snage (počesto uz sudjelovanje ili pasivnu podršku srpskih civila) počinile masovne zločine nad hrvatskim civilima. U takvim je mjestima bilo za očekivati da će povratnici Hrvati biti najmanje skloni povratku Srba. U svakom slučaju, razložno je pretpostaviti da je od kraja 1991. pa do proljeća 1995. daleko veći broj srpskih civila napustio oslobođena i okolna područja negoli se u njih u idućim mjesecima ili godinama vratio.⁵² Tema još nije postala predmetom sustavnog znanstvenog interesa pa je nemoguće iznijeti, primjerice, cjelovite brojčane podatke o ratnim kretanjima srpskih civila 1991.-1995., ali vjerojatno bi se moglo zaključiti da su ona u ratnoj zapadnoj Slavoniji bila iznimno brojna te vrlo raznolika.

Uglavnom, krajem 1991. Srbi su gotovo u potpunosti napustili neke sredine (manja i veća sela) zapadne Slavonije, što je značilo da je taj prostor ostao prazan, odnosno bez stanovništva. Iz perspektive razumljive međusobne hrvatsko-srpske netolerancije, nije također bilo za očekivati da će se stanje brzo povratiti na ono kakvo je bilo prije ratnog sukoba. Kako se dakle nije mogao očekivati masovni povratak Srba u brojna mjesta zapadne Slavonije, tako su čelni ljudi Fonda, zasigurno s nemalom potporom Ministarstva iseljništva (od početka 1992. i Ministarstva obnove), uočili svoju priliku za masovno naseljavanje kosovskih Hrvata.

Premda nam brojne pojedinosti naseljavanja još uvijek izostaju, neosporno je moguće zaključiti sljedeće. Sam je proces trajao nešto više od godinu dana, od proljeća 1992. do početka jeseni 1993. i proveden je u organizaciji župnika iz Letnice, Fonda i lokalnih hrvatskih vlasti u zapadnoj Slavoniji, a uz blagonaklon stav (tj. pristanak) te ponešto organizacijske podrške srbijskih i hrvatskih državnih vlasti: prvih jer su jedva čekali riješiti se nepoćudne manjine (zbog čega nema pokazatelja da bi sam odlazak bio praćen represivnim postupcima), a potonjih jer su u biti bile suglasne s planom Fonda da se u opustjele dijelove zapadne Slavonije dovedu naseljenici hrvatske nacionalnosti te jer su očito smatrale da je preseljenje u Hrvatsku najbolji i jedini način njihove zaštite. Konačno, iznimno je važan, ali uglavnom zanemarivan čimbenik u svemu bila i višestruko iskazana želja samih Hrvata da napuste župu Letnica. Hrvati iz župe su prebačeni u zapadnu Slavoniju u najmanje 10 autobusnih konvoja, a neki su (vjerojatno imućnije obitelji)

⁵² Usp. Ivica Miškulin, „Prognanici i izbjeglice na području Virovitice 1991. – 1998.“, u: *Virovitica u Domovinskom ratu*, ur. Miljenko Brekalo (Virovitica: Državni arhiv, 2018), 463; Ivica Miškulin, Željko Karaula, „Jedno pismo Veljka Džakule iz svibnja 1993.“, *Zbornik Janković* 1 (2015), 195-203; Filip Škiljan, Hrvoje Volner, „Identitet i sjećanje – Srbi u donjomiholjačkom kraju“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme* 6 (2023), br. 2: 75-76; Janja Sekula, *Pobuna. Okupacija. Poraz. Zapadna Slavonija 1990. i 1991. godine* (Zagreb: Alfa i Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2022), 313-320.

doputovali i zrakoplovom (do Zagreba pa onda vlakom) ili unajmljenim vozilima poput kamiona i kombija. Naseljenici su nekoliko graničnih prijelaza prešli većinom bez putnih isprava, a od identifikacijskih dokumenata imali su samo krsne listove (koje im je izdao župnik u Letnici). Nadalje, izgleda da je Fond bio u ulozi ključnog organizatora, i to u svim etapama dolaska: otuda su naseljenike najprije ili nagovarali na napuštanje Kosova ili potaknuli njihovu već postojeću želju za odlaskom, potom organizirali prijevoz i prijem u Zagrebu ili mjestima dolaska, a neposredno poslije preuzeli i neke poslove primarne skrbi (hrana i odjeća).⁵³

Vjerojatno je Fond na stanovit način u svemu išao brže negoli su to htjele državne vlasti, pa ih je znao dovesti pred gotov čin. O tome svjedoče događanja s kraja lipnja 1992., odnosno upravo na samom početku organiziranog preseljenja. Tada se u Skoplju nalazilo nekoliko stotina kosovskih Hrvata, ujedno i bjegunaca pred vojnom obvezom. Ti su ljudi naravno znali da im je povratak na Kosovo bio nemoguć jer bi završili u zatvoru, pa su na Fond vršili „velik pritisak da ih se smjesti u Hrvatskoj“. Šooš je o svemu izvijestio ministra obnove Slavka Degoriciju, navodeći da „za sada“ odbija „poticati na iseljavanje“ Hrvate koji su ostali na Kosovu, ali i da Fond „plaća račune za autobuse“ koji su već počeli „dovoziti u Hrvatsku izbjegle Hrvate iz Skoplja“. To je, kako izgleda, za pomoćnika istog ministra Antu Bakovića, zaduženog za „moralnu, duhovnu i demografsku obnovu“, bilo nedovoljno brzo, čak i „kriminalno“ djelovanje, pa je došlo do žestoke telefonske prepirke.⁵⁴ Šooš se i kasnije žalio na neujednačene pristupe pojedinih segmenata državnih vlasti.⁵⁵

Kosovski Hrvati su u zapadnu Slavoniju naseljeni u najvećem broju u mjestima Veliki Bastaji, Đulovac, Čeralije, Koreničani i Voćin, odnosno na području općina Podravska Slatina i Daruvar (od 1993. županije Virovitičko-podravska i Bjelovarsko-bilogorska, odnosno općine Đulovac i Voćin). Obje naseljeničke skupine dijelile su nekoliko zajedničkih statusnih, običajnih, kontekstualnih i drugih osobina, ali postojale su i neke razlike, pa ćemo ih u idućim redovima tako i promatrati.

Obje naseljeničke skupine dugo je obilježavala izražena neizvjesnost oko trajnosti smještaja, kao i ambivalentnost pravnog statusa. Naime, obje su najvećim dijelom smještene u objekte (kuće i manji broj stanova) u vlasništvu osoba srpske nacionalnosti. Iza takvog rješenja stajale su lokalne, odnosno

⁵³ Duijzings, „Egzodus“, 140-141; Zvonko Kovačić, „Hrvati s Kosova – vrijeme i događaji koji su uvjetovali odlazak“, *Vrela: glasilo Ogranka Matice hrvatske za znanost, kulturu i umjetnost* 5 (1996), br. 8: 15-17; Majetić, „Crkveni Fond“, 8-9.

⁵⁴ NAZ/NDS/FSI, Pismo od 30. lipnja 1992.

⁵⁵ NAZ/NDS/FSI, Promemoriam (sic!) od 24. veljače 1993.

općinske vlasti, a predvidljiv problem da se time ljude useljava u tuđu imovinu (u prvom redu u slučaju stambenih objekata u privatnom vlasništvu, a u manjem opsegu kad je riječ o društvenim stanovima) zaobiđen je izdavanjem privremenih rješenja o smještaju. Izgleda da su pojedine općinske vlasti pokušale tijekom 1992. u više navrata od Vlade, odnosno mjerodavnog Ministarstva pravosuđa, ishoditi odluke o pravu na raspolaganje (koje bi omogućile izdavanje odluke o trajnom rješenju), ali bez uspjeha.⁵⁶ Sasvim predvidljivo, naseljenici su se osjećali nesigurno. S jedne su strane bili su svjesni kako su dovedeni s namjerom, odnosno da u mjestima naseljavanja trajno ostanu, a s druge, bili su u stalnom strahu da će u jednom trenutku vlasnici kuća jednostavno zatražiti da napuste objekte koji nisu njihovi: „što ako netko dođe i kaže ovo je moje“, izjavili su jednom novinaru.⁵⁷ Politički su razlozi priječili državnim vlastima da osiguraju promjenu vlasništva objekata u kojima su se nalazili naseljenici pa je vladin Ured za prognanike i izbjeglice (dalje Ured) i krajem veljače 1995. predviđao da se za njih izgrade u potpunosti nova naselja.⁵⁸ Problem neizvjesnosti oko trajnosti smještaja snažno je obilježavao svakodnevicu naseljenika tijekom ratnog i neposrednog poratnog razdoblja.

Vrlo posebne prilike dolaska naseljenika u Hrvatsku održavala je i ambivalentnost njihova pravnog statusa. Državne vlasti su ih tijekom cijelog rata tretirale kao izbjeglice, pa su imali ista prava kao i hrvatski državljani koji su iz Republike Hrvatske izbjegli u inozemstvo, što je značilo da su u ovom pogledu istovjetni s izbjeglim Hrvatima iz BiH i Vojvodine. To je podrazumijevalo pravo na nužan smještaj, humanitarnu pomoć, zdravstvenu zaštitu i školovanje djece, ali ne, primjerice, pravo na novčanu naknadu (poput prognanika).⁵⁹ Naseljenici su uporno od vlasti tražili promjenu takva statusa, s pravom upozoravajući na činjenicu da oni zapravo nisu izbjeglice, budući da se ne namjeravaju vratiti na Kosovo, ali kako je pitanje njihova trajnog smještaja ostalo neriješeno, nije im udovoljeno. Nadalje, premda im je država pridala status izbjeglica, istovremeno je naložila da se taj status prekine ako dobiju domovnicu i/ili osobnu iskaznicu.⁶⁰ U stvarnosti su, međutim, mnogi naseljenici došli do domovnice, ali su i dalje ostali u stvarnom statusu izbjeglica. S druge strane, naseljenici nisu u početku mogli ishoditi osobnu iska-

⁵⁶ Usp. Većeslav Kocijan, „Kolonisti došli – vlast u procijepu“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 1. listopada 1992., 4.

⁵⁷ Drago Hedl, *Ratne reportaže* (Osijek: Galerija likovnih umjetnosti, 1993), 43.

⁵⁸ Vlada Republike Hrvatske (VRH), Zagreb, Ured za prognanike i izbjeglice (UPI), Zapisnik sa sastanka od 27. veljače 1995.

⁵⁹ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1993_10_96_1879.html (uvid ostvaren 17. ožujka 1993.)

⁶⁰ VRH/UPI, Klasa: 019-01/93-01/422, Ur. Broj: 50407-02-93-3, Zaključci od 24. rujna 1993; VRH/UPI, Klasa: 019-04/94-07/113, Ur. Broj: 50407-02-94-3, Predmet: Hrvati s Kosova, status izbjeglice od 12. travnja 1994.

znicu, pa time ni prijaviti prebivalište. Naseljenici su dakle imali neku vrstu dvojnog državljanstva, a kao dodatni kuriozitet treba navesti da su im kao mjesto prebivališta navedeni Letnica ili Kosovo. Stvar je bila u neizvjesnosti oko vlasništva nad imovinom u kojoj su smješteni. Ondje gdje su mogli doći do vlasništva nad stambenim objektima, a time i prava na prijavu prebivališta (kao primjerice u Zagrebu), imali su naravno samo hrvatsko državljanstvo.⁶¹ I u mjestima gdje je je za naseljenike situacija bila nešto lakša (na širem području Bjelovara, gdje je od ranije bio naseljen dio kosovskih Hrvata) čak i u travnju 1995. nailazimo na pravno-statusnu nesustavnost. Naseljenici su sve češće podnosili zahtjeve za državljanstvom, neki su navodno u tome i uspjeli, a bilo je i slučajeva da je suprug uspio postati hrvatski državljanin, a supruga i djeca i dalje su bili u statusu izbjeglica.⁶²

Naseljenici su, razumljivo, očekivali trajno rješenje vlastitog položaja, ali ono im je uporno izmicalo. Prema jednom novinskom izvještaju, u Voćinu je početkom listopada 1992. vladalo poprilično čudno ozračje. U mjesto su pristizali novi ljudi, o kojima kao da nitko nije htio previše znati. Predstavnici mjerodavnog vladinog Ureda nisu htjeli preuzeti „odgovornost“ za naseljenike, dok su općinske vlasti inzistirale na tome da je njihov smještaj „privremenog“ karaktera te da im one (navodno) nisu dale dopuštenje za ulazak u kuće u vlasništvu Srba, k tome uglavnom u potpunosti neprimjerene (tj. „neadekvatne“) za bilo kakav boravak. U međuvremenu, naseljenicima je trebalo pomoći na sve zamislive načine, pa je zapravo općinski ogranak Crvenog križa (CK) bio jedina društvena institucija koja im je priznala dolazak: budući da im je dopremao humanitarnu pomoć, jedini im je dao stvaran legitimitet.⁶³ U travnju 1994., ili malo manje od dvije godine nakon spomenute situacije u Voćinu, i u Čeralijama su naseljenici javno iskazali ogromno razočaranje svojim položajem: osjećali su da su ih svi napustili (ministar obnove Degoricija im je puno toga obećao, a Šooš nije već godinu dana posjetio selo, izjavili su), bili su nezadovoljni pravnim statusom i u stalnom strahu da će vlasnici kuća u kojima su bili smješteni zatražiti da se isele. Posebno ih je smetalo, rekli su, da su i dalje bili u statusu izbjeglica, premda je bilo jasno da su u Čeralije dovedeni kako bi se trajno nastanili.⁶⁴

Teška situacija ipak se morala nekako riješiti, a to je zapravo značilo da će se naseljenicima u prvom redu morati baviti lokalne vlasti (uključujući i crkvene, tj. mjesne župnike): fond za skrb o nekoliko tisuća ljudi nije ni izbli-

⁶¹ VRH/UPI, Klasa: 019-01/94-01/257, Ur. broj: 50407-01-94-1, Predmet: pripadnici hrvatskog naroda s Kosova, reguliranje statusa izbjeglice od 20. lipnja 1994.

⁶² VRH/UPI, Regionalni ured Bjelovar (RUBJ), Predmet: status izbjeglica od 11. travnja 1995.

⁶³ Kocijan, „Kolonisti došli – vlast u procijepu“, 7.

⁶⁴ Krunoslava Baumschabel, „Dovezli su nas, istovarili i ostavili!“, *Nedjeljna Dalmacija*, 13. travnja 1994., 11-12.

za imao potrebna sredstava, a usprkos naklonim inicijativama pojedinaca u pojedinim ministarstvima te blagonaklonom stavu državnih vlasti, trajno rješenje nije bilo moguće bez donošenja drukčije političke odluke (kupovina ili nacionalizacija kuća u kojima su smješteni). Šooš je u prosincu 1993. na vrlo izravan način dao do znanja javnosti da je njegova inicijativa ostala nedovršena: požalio se da je većina drugih čimbenika, i državne vlasti i Fond (dakle, biskup Kokša), zapravo nečasno prepustila naseljenike vlastitoj sudbini.⁶⁵ Krajem ožujka 1994. u posebnom je dokumentu zatražio „donošenje odluke o tome da li izbjeglice Hrvati s Kosova ostaju na području [općina] Voćina i Đulovca“, što se treba tumačiti još jednim izrazom njegovih rastućih sumnji u ostvarivost projekta naseljavanja.⁶⁶ Ali, kako su se u tom trenutku nalazili u Voćinu, Đulovcu i drugim mjestima već više od godinu i pol dana, većinu će aktualnih problema naseljenici nekako u njima morati i riješiti. Krajem 1994., uz manje iznimke kad su u pitanju humanitarna pomoć i državne službe, naseljenici su „ostavljeni na brigu“ općinskim vlastima.⁶⁷

U svim mjestima naseljavanja gotovo odmah je postalo jasno da između starosjedilačkog i novopridošlog stanovništva postoji veliki društveni jaz. Starosjedilačko je stanovništvo prema naseljenicima u početku gajilo dubok osjećaj nepovjerenja, često ih smatrajući nazadnom skupinom te zapravo sličnijim Albancima nego Hrvatima. S druge strane, naseljenici su temeljnu orijentacijsku identifikaciju tražili unutar vlastitih obitelji i vlastite naseljeničke skupine (tj. „među svojim“), što ih je naravno dodatno odvajalo od starosjedilaca. Nadalje, valja primijetiti i da odnosi nisu bili u jednakom stupnju obilježeni (svakako i razumljivim) nepovjerenjem u mjestima naseljavanja u kojima su naseljenici zatekli starosjedioce, a u odnosu na u potpunosti ili gotovo napuštena mjesta. U prvima su naseljenici ipak bili (donekle) prisiljeni na prilagodbu običajima nove sredine, dok su u potonjima *de facto* mogli neometano nastaviti prakticirati običaje koje su donijeli s Kosova, a time naravno i odgađati ili usporavati integraciju s okolinom.

Do sredine listopada 1993. na šire područje Voćina naseljeno je oko 1.500 ljudi, a u idućih godinu i pol taj je broj pao na nešto više od tisuću (1.062).⁶⁸ Smješteni su u brojnim selima koja su napustili srpski civili, a najviše u Voćinu i Čeralijama. U oba su mjesta materijalna i humanitarna situacija bile iznimno teške i oba su mjesta u srpnju 1994. proglašena „razrušenim

⁶⁵ Majetić, „Crkveni Fond“, 9.

⁶⁶ NAZ/NDS/FSI, Promemorijam (sic!) od 30. ožujka 1994.

⁶⁷ VRH/UPI, Sabor Republike Hrvatske, Saborski zastupnik Ante Šimara: Status izbjeglih Hrvata pod Papukom i Bilogorom [prosinac 1994.].

⁶⁸ VRH/UPI, Regionalni ured Virovitica (RUV), Informacija o zbrinjavanju prognanika i izbjeglica na području Virovitičko-podravske županije, travanj 1994.

područjem“.⁶⁹ Događanja u Voćinu i Čeralijama dopuštaju usporednu analizu dvaju tipova mjesta naseljavanja: onih u kojima su se naseljenici suočili sa starosjedilačkim stanovništvom i onih u kojima su činili jedinu društvenu skupinu.

Krenimo s Voćinom, mjestom koje je s pravom nazvano „slavonskim Pompejima“,⁷⁰ budući je gotovo do temelja porušeno u prosincu 1991. Prvi su naseljenici u ožujku 1992. smješteni u nekoliko društvenih stanova, ali u neljudskim uvjetima: nekoliko je obitelji boravilo u prostorima veličine „30 – 40 m²“, u kojima nije bilo ni tekuće vode ni sanitarnog čvora. U potpunosti su ovisili o milosti okoline, u ovom slučaju općinskog ogranka CK i mjesnog župnika te vrlo rijetkim dostavama humanitarne pomoći iz Zagreba. Fond im je u nadi da sami počnu proizvoditi hranu i mlijeko nabavio četrdesetak koza, ali naravno da je situacija bila daleko od dobre.⁷¹ Naseljenici su potom smješteni u napuštene obiteljske kuće u vlasništvu osoba srpske nacionalnosti, koje su zahtijevale obnovu (u prvom redu krovšta i druge temeljne infrastrukture). Nepovoljni materijalni uvjeti (u prvom redu stambenih objekata) ostali su trajan izazov podjednako i za naseljenike i za lokalne vlasti. Nadalje, Voćin je bio i mjesto u koje su se (otprilike) od proljeća 1992. počeli vraćati prognani Hrvati, a izgleda i poneka osoba srpske nacionalnosti. Naime, upravo u vrijeme početka naseljavanja počeo je i proces povratka.⁷²

Situacija u Voćinu pruža dobar uvid u međusobni odnos starosjedilaca i naseljenika. Starosjedioci su se tako teško mirili s karakterističnim oblikom hrvatskog jezika kakav su govorili naseljenici. Naseljenici su, naime, prilično slabo govorili hrvatski jezik, odnosno njihova je govorna varijanta uključivala popriličan broj srbizama pa, kako je zabilježio jedan novinar, nikako da zaborave na „hleb“ i „opštinu“, a prihvate „kruh“ i „općinu“. Starosjedioci su bili pomalo uplašeni i iznimno visokim natalitetom naseljenika, iz čega je proizašla opravdana bojazan da će vrlo brzo postati manjina u vlastitim mjestima. „Što više djece“, javno su govorili naseljenici, „[to] više vlasti“. Gotovo svaka naseljenička obitelj imala je petero ili šestero djece, a posebno je u oči upadao velik broj trudnica.⁷³ Na izravan upit o velikom broju djece, koji je također bio znak vidljive razlike u odnosu na novu okolinu, jedan je naseljenik ovako odgovorio: „Božji zakon koji nalaže pravo na život, a pomalo i Darwi-

⁶⁹ VRH/UPI, RUV, Predmet: razrušena područja – očitovanje od 11. srpnja 1994.

⁷⁰ Hedl, *Ratne reportaže*, 43.

⁷¹ NAZ/NDS/FSI, Hrvatski crveni križ/Općinski ogranak Podravska Slatina, br. 218/1992, Pismo od 24. travnja 1992.

⁷² D. Šantoši, „Povratak u papučka sela“, *Večernji list*, 7. lipnja 1992., 8; Jasminka Ivančić, „Stvarnost zarašla u korov“, *Vjesnik*, 8. lipnja 1992., 14.

⁷³ Hedl, *Ratne reportaže*, 43-44.

nova nauka o evoluciji putem prirodnog odabira, koju smo mi preveli u naše pravilo: s većim brojem rođenja, veća je i šansa za opstanak.“⁷⁴

Drukčije higijenske navike naseljenika također su (u prvo vrijeme) izazivale (u nekim slučajevima opravdano) nezadovoljstvo starosjedilaca, a ponekad dovodile i do neprimjerenih reakcija. Tako se u kolovozu 1992. starosjedilačka djeca nisu htjela zajedno kupati s naseljeničkom: „Otišli smo s potoka“, rekli su jednom novinaru, „čim su došli Janjevci [sic!]. Ne želimo se kupati na istom mjestu gdje i oni – pričaju dječaci. Zašto – pitamo ih. Oni su, tako nekako, nekulturni.“⁷⁵ Prema iskazu jednog starosjedioca, naseljenička djeca nepristojno su mokrila uz bunare, a neke su obitelji smeće jednostavno bacale kroz prozor. Ali, iste te obitelji nalazile su se u kućama koje se tako samo uvjetno moglo nazvati: u njima nije bilo namještaja, sanitarnih čvorova i slično.⁷⁶

Naravno, uz drukčije navike, presudan je utjecaj na osobnu higijenu naseljenika imala raširena neimaština. U listopadu 1993. na području općine provedeni su epidemiološki izvidi koji su pokazali da stanje nije dobro: brojne naseljeničke obitelji obilježavao je „niski higijenski nivo“, koji jest bio posljedica „bitno drugačijeg načina života“, ali i opće materijalne zapuštenosti. Naseljenici su i dalje živjeli uglavnom u „polurazrušenim“ kućama i bez pitke vode, a kako nisu imali potrebnu mehanizaciju, mogli su proizvoditi samo male količine hrane pa su i dalje ovisili o humanitarnoj pomoći. U 43 slučaja potvrđene su zarazne bolesti (svrab, dizenterija i hepatitis A), kod brojne djece pojavila se „ušljivost“, a (kao i ranije na Kosovu) posvuda je odlagano smeće. Pozitivna je okolnost bila da su roditelji školske djece naseljenika ipak pristali na cijepjenje u školi.⁷⁷ Dolazak naseljenika zasigurno je na leđa nadležnih službi poput školskog, upravnog, socijalnog i medicinskog osoblja prebacio oveći pritisak, a vjerojatno nije pretjerano zaključiti da su u početku bili nezadovoljni novim zadaćama. To je pak bilo u kontrastu s mjesnim župnikom koji nije bio dojma da je ključna osobina dviju skupina sukob. „Starosjedioce smetaju“, napisao je jedan novinar,

„navike njihovih novih susjeda, smeta im njihov jezik, primitivizam kojeg su unijeli u njihov novi kraj. (...) Hrvati s Kosova žale se da ih pojedini starosjedioci podrugljivo nazivaju Šiptarima. (...) Župnik Sanjković

⁷⁴ Mustapić, „Kosovski bum“, 31.

⁷⁵ Hedl, *Ratne reportaže*, 73.

⁷⁶ Mare Bulić Mrkobrad, „Janjevski susjede, ponašaj se voćinski!“, *Arena* (Zagreb), 19. rujna 1992., 16.

⁷⁷ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (HMDCCR) Zagreb, Krizni štab Zagreb, Republika Hrvatska / Medicinski centar Virovitica / Higijensko-epidemiološka služba, Br. 11-5755/1, Izvještaj o epidemiološkom izvidu u općini Voćin od 19. listopada 1993.

ne smatra to osobitim problemom, a lokalna policija zabilježila je tek nekoliko 'verbalnih sudara' No, život u 'miješanim' sredinama daleko je od idile i dobrosusjedstva. Liječnica, koja taj sukob čini se osjeća više, sklonija je starosjediocima i nema previše razumijevanja za doseljenike. Kaže, uz zdravstveno prosvjeđivanje, potrebna im je i svaka druga pomoć: veterinar bi ih trebao naučiti kako da uzgoje stoku, agronomi kako da obrađuju zemlju, bio bi nužan socijalni radnik, netko tko bi ih podučio organizaciji života u novoj sredini.⁷⁸

Drugim riječima, da bi se promijenile loše navike naseljenika (a time naravno i poboljšao njihov status u očima starosjedilaca), državne vlasti morale su pokrenuti daleko izdašniji projekt obnove, što se ipak nije moglo očekivati tijekom rata. Ipak, stanoviti su koraci poduzeti pa je do sredine 1993. u Voćinu djelovalo više trgovina, škola, obnovljena zgrada „Šumarije“, benzinska crpka i crkva.⁷⁹ Nadalje, mjesna škola postala je vjerojatno najvažnijim medijem bolje prilagodbe naseljenika novoj okolini: mnogobrojna djeca tu su ipak pohađala nastavu, pa onda i popravljala kvalitetu hrvatskog jezika, a tu su besplatno dobivali tri obroka dnevno, odjeću i druge oblike humanitarne pomoći. Važno je ipak razumjeti da je socijalizacija naseljeničke djece zahtijevala vrijeme: roditelji su i dalje zanemarivali važnost obrazovanja pa je učinak naseljeničke djece u školi bio relativno loš. Socijalizacija je ipak počela pa su se u Voćinu u proljeće 1994. dogodila prva tri „mješovita“ braka (zajednice između naseljenika i starosjedilaca).⁸⁰ Pozitivnim se napretkom mora nazvati i početak zapošljavanja naseljenika. Premda je većina našla samo sezonski posao, neki su se uspjeli zaposliti u lokalnoj „Šumariji“. Temeljni je problem u politici zapošljavanja bio pravnog karaktera: kako su i dalje bili u statusu izbjeglica, tako su uglavnom mogli doći samo do privremenog zapošljavanja.⁸¹ Šooš je bio uvjerenja da bi državni naponi prema naseljenicima morali izaći iz okvira humanitarne pomoći i usmjeriti se na zahtjevniju zadaću „ekonomskog oživljavanja“ tih krajeva.⁸² Doista, trajno bi zaposlenje uvelike pripomoglo – za njega – i dalje primarnom cilju trajnog ostanka naseljenika, a učinilo bi ih i prihvatljivijima u očima starosjedilaca.

Ćeralije su primjer sela koje je prije rata imalo gotovo apsolutnu srpsku većinu, a neposredno pred oslobođenje u prosincu 1991. stanovništvo ga je u cijelosti napustilo. Prva skupina naseljenika u mjesto je dovedena u proljeće 1992. Nisu imali bilo kakvih identifikacijskih dokumenata, a od osobne

⁷⁸ Hedl, „Izgubljeni u Panonskom moru“, *Novi list* (Rijeka), 19. ožujka 1994., 4.

⁷⁹ Hedl, *Ratne reportaže*, 117.

⁸⁰ Mustapić, „Kosovski bum“, 31.

⁸¹ Šantoši, „Voćin izrasta iz pepela“, *Večernji list*, 20. kolovoza 1993., 10.

⁸² NAZ/NDS/FSI, Pismo od 3. prosinca 1992.

imovine samo „zavežljaj u ruci“. Dosta dugo su živjeli gotovo isključivo od humanitarne pomoći. Kuće u koje su smješteni bile su u nešto boljem stanju u odnosu na Voćin, ali barem u prvo vrijeme u mnogima nije bilo pitke vode i električne energije. Naseljenici su proveli jedan oblik samoorganiziranja koji je u prvom redu bio usmjeren k običnom preživljavanju: obilazili su napuštene kuće, prikupljali ostavljeno i upotrebljivo, a zatim tu robu distribuirali pojedinim obiteljima. Mjesto je u početku bilo potpuno odsječeno od okoline (nije bilo autobusne veze pa se u Voćin moglo jedino biciklom), a „sablastan mir“ kakav je nastupao u večernjim satima dodatno je pojačavao osjećaj izoliranosti.⁸³ Na stanovit način, ovakva situacija zapravo i nije bila potpuna nepoznanica za naseljenike jer se nije drastično razlikovala od one koju su proživljavali u manjim mjestima župe Letnica. Stoga su se u početku okrenuli jedinome čemu su mogli, odnosno vlastitom iskustvu. Prema stanju s početka siječnja 1993., oko stotinu naseljeničkih obitelji u Čeralijama zapravo se ponašalo kao na Kosovu: izabrali su „predsjednika“ sela, a sav se društveni život svodio na večernja okupljanja muškaraca pred jedinom trgovinom. Naseljenici su odvojenosti bili itekako svjesni, kao što su znali i da će se morati integrirati.⁸⁴ Premda im to pravni status još nije do kraja označavao, zapravo je u Čeralijama naseljavanje završeno, a započeli su prilagodba i učenje.

Druga velika skupina naseljenika smještena je na šire područje Đulovca, mjesta koje je do 1993. bilo središte mjesne zajednice unutar općine Daruvar, a potom samostalna općina, te u devet pripadajućih manjih sela (od kojih najviše u Koreničanima). Đulovac i okolica oslobođeni su nakon četiri mjeseca okupacije sredinom prosinca 1991., a i ovdje su neposredno prije pobunjenici počinili masovni zločin nad civilima. Također, rat je uzrokovao velika razaranja stambenog fonda (premda u manjem opsegu nego u Voćinu): u Đulovcu je tako uništeno ili oštećeno otprilike 40 % stambenog fonda, u Velikim Bastajima gotovo sav, a u Koreničanima malo više od polovine. Početkom 1992. čak je 12 sela buduće općine bilo potpuno napušteno.⁸⁵ U odnosu na stanje u Voćinu, može se zaključiti da se uobičajeni civilni život u Đulovac počeo puno brže vraćati. Prema izvještaju s početka ožujka iste godine, jedan broj zatečenih stanovnika i nešto povratnika (u mjestu je tada bilo 230 osoba) počeli su raditi u lokalnim postrojenjima drvne industrije i vinarije, škola je ponovno otvorena, do obližnjeg Sirača vozio je vlak iz Virovitice, a planirano je i otvaranje trgovine. Za sigurnost u mjestu brinulo se nekoliko policajaca iz Daruvara i skupina mjesnih domobrana. Kako bi pokazali raskid

⁸³ Hedl, *Ratne reportaže*, 73.

⁸⁴ Mustapić, „Kosovski bum“, 31.

⁸⁵ VRH/UPI, RUBJ, Republika Hrvatska / Republički fond socijalne zaštite / Podružnica Daruvar / Centar za socijalni rad (CZSRD), Klasa: 019-06/94-01-73, Ur. broj: 2111-22-01-94-02, Predmet: Popis razrušenih područja od 7. srpnja 1994.

s prošlošću, kada je mjesto bilo poznato kao srpsko i partizansko, ukinut je naziv Miokovićevo, a na ulaz u selo postavljena ploča s nazivom Đulovac.⁸⁶ Krajem ožujka 1992. općinske vlasti službeno su dopustile povratak u brojna mjesta općine, među njima i u Đulovac, Koreničane i Velike Bastaje.⁸⁷ Među starosjediocima je vladalo izraženo protivljenje povratku Srba, uglavnom zbog tragičnih događaja iz vremena rata: spomenuta ubojstva civila u prosincu 1991. ostavila su kod Hrvata snažan osjećaj srdžbe.⁸⁸ Jedan dio Srba iz Đulovca ipak je ostao na slobodnom području i počeo se sve češće vraćati u selo, ali ne trajno, nego na nekoliko sati.⁸⁹ Promjena naziva mjesta iz Miokovićevo u Đulovac bila je stoga i jedan izraz razumljive nesklonosti Hrvata prema dojučerašnjim srpskim susjedima.

Kao i na primjeru Voćina, Fond je u naseljavanju Đulovca i drugih sela imao ključnu provedbenu ulogu, ali postojale su i važne razlike. Predstavnici Fonda uspostavili su vrlo bliske odnose s ključnim ljudima općine, a uz predsjednika mjesne zajednice i (od 1993.) načelnika Boška Budimliju radilo se i o zapovjedniku domobrana Dragi Hodaku. Proces naseljavanja počeo je u rujnu 1992. kada je zajedničkim naporima Šooša, Budimlije, Hodaka i župnika Ivana Hruške posebno organiziranim vlakom iz Zagreba došla prva veća skupina.⁹⁰ Protegao se do kraja iduće godine. Tako je krajem 1992. u Đulovcu i drugim selima naseljeno 806 osoba, krajem siječnja 1993. ima ih 853, u drugoj polovici srpnja iste godine 1.249 te krajem prosinca 1.387. U tom je razdoblju uvijek najviše naseljenika bilo u Đulovcu, Velikim Bastajima, Koreničanima i Katincu. U pravilu, naseljenici su bili članovi obitelji od pet ili šest članova, a broj djece uvijek je prelazio polovicu svih naseljenika, a nerijetko bio i oko 60 %. Evo preciznijih brojeva o stanju na kraju 1993. Od 1.387 naseljenika najbrojnija su skupina djeca (745), muškaraca je bilo 689, žena 698, a činili su 316 obitelji. Pritom su najbrojnije bile obitelji od šest članova (240), sedam članova imalo je 175 obitelji, pet i četiri člana 160, osam i tri 144, devet 108, deset i više 88, dva 74 i jednog 59.⁹¹ Kao i u Voćinu

⁸⁶ Zbirka Tomislava Štefanovića (ZTŠ), Povjerenik Vlade Republike Hrvatske za Općinu Daruvar / Koordinator povjerenika, Izvještaj o stanju u mjestu Miokovićevo od 3. ožujka 1992.

⁸⁷ Gradsko poglavarstvo Daruvar (GPD), Povjerenik Vlade Republike Hrvatske za Općinu Daruvar, Odluka od 31. ožujka 1992.

⁸⁸ „Đulovac živi, a Miokovićevo?“, *Virovitički list* (Virovitica), 13. ožujka 1992., 4; M. Bešir, „Đulovcu vraćen život“, *Virovitički list*, 28. kolovoza 1992., 5.

⁸⁹ ZTŠ, Povjerenik Vlade Republike Hrvatske za Općinu Daruvar / Pomoćnik povjerenika za upravu i društvene djelatnosti, Izvješće o radu u lipnju 1992. godine od 30. lipnja 1992.

⁹⁰ NAZ/NDS/FSI, Republika Hrvatska / Županija Bjelovarsko-bilogorska / Općinsko poglavarstvo, Pismo od 16. listopada 1996.

⁹¹ Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUPRH), Policijska uprava Bjelovarsko-bilogorska (PUBB) / Operativna akcija „Ravo“ (OAR), Policijska stanica Daruvar, br. 511-02-21/55-SP/138/92, Izvješće o izbjeglicama i prognanima od 24. prosinca 1992;

i Čeralijama, izražena i osobito vidljiva osobina naseljenika bila je iznimno velik broj djece. Boraveći u Velikim Bastajima, gdje je ih veći broj smješten početkom 1993., jedna je novinarka zabilježila: „Svaka žena vodi za ruku barem dvoje mališana, a počesto je i trudna. Obitelji su brojne, osam, devet pa i po petnaest članova u jednoj kući.“⁹²

Kao u Voćinu i Čeralijama, i u općini Đulovac naseljenici su smješteni u stambene objekte u vlasništvu Srba. Kako je prije navedeno, naseljavanje počinje u rujnu 1992., a u tom trenutku je područje cijele općine Daruvar bilo u bitno drukčijem statusu u odnosu na Voćin i okolicu. Naime, od sredine godine općina je bila u sastavu Sektora Zapad, ili jedne od četiriju posebnih zaštićenih zona Ujedinjenih naroda (UN). Sektor je najbolje promatrati kao područje pod zaštitom mirovnih snaga UN-a (UNPROFOR i od proljeća 1995. UNCRO), a zaduženih za operaciju čuvanja mira (*peacekeeping*). Posebnost se Sektora Zapad očitovala u činjenici da se sastojao od područja koja su u većini bila pod nadzorom hrvatskih snaga.⁹³ Drugim riječima, premda su prije samo pola godine ostvarile veliku vojnu pobjedu nad agresorom, sada su hrvatske vlasti na tom području morale pristati na vrlo poseban oblik međunarodnog nadzora oslobođenog područja.

Naime, civilna je sastavnica mirovne misije UN-a već od sredine 1992. počela provoditi program posjeta selima ili, preciznije, privremene posjete prognanog ili izbjeglog stanovništva mjestima u kojima su živjeli prije sukoba. Međutim, do kraja iste godine program je zapao u nepremostive probleme. S jedne strane, prognani Hrvati su se naravno odmah počeli vraćati na oslobođena područja, dok su krajinski Srbi nakon nekoliko početnih uspjeha spriječili odvijanje inicijative. S druge strane, a što je posebno dolazilo do izražaja na sjeveru sektora, mirovne su snage UN-a inzistirale na što većem broju posjeta izbjeglog srpskog stanovništva. Kad se ubrzo pokazalo da mirovne snage (nekad i pod okriljem noći) dovode u posjete Srbe koje su na hrvatskoj strani smatrali pobunjenicima i suradnicima JNA, i ovdje je inicijativa blokirana. Sve dok su krajinski Srbi blokirali povratak hrvatskih prognanika nije bilo previše šanse da mirovna misija UN-a uspije u inicijativi masovnijeg posjeta izbjeglih Srba. Hrvatski je otpor programu bio najizraženiji upravo na području općine Daruvar. Razumljivo nezadovoljstvo na hrvatskoj

MUPRH, PUBB/OAR, CZSRD, Broj evidentiranih prognanika, izbjeglica i osoba s Kosova od 28. prosinca 1992; MUPRH, PUBB/OAR, CZSRD, Evidencija prognanika, izbjeglica (BiH) te „izbjeglica“ (sic!) sa Kosova trenutno smještenih na području Đulovca od 25. siječnja 1993; MUPRH, PUBB/OAR, CZSRD, Evidencija dana 19. srpnja 1993; MUPRH, PUBB/OAR, CZSRD, Evidencija dana 20. prosinca 1993.

⁹² Krunoslava Banić, „Izbjeglice u staroj domovini“, *Vjesnik*, 20. ožujka 1994., 12-13.

⁹³ Miškulin, *Imas puska, imas pistol? O mirovnim operacijama Ujedinjenih naroda u zapadnoj Slavoniji* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2014), 59-69.

strani potom je dodatno naraslo nakon što su se, u prvom redu zbog tolerantnog pristupa mirovne misije, ali i neusporedivo bolje ekonomske situacije, u sjeverni dio sektora vratile veće skupine izbjeglih Srba. Do sredine 1994. u Daruvar i okolice vratilo se oko dvije tisuće Srba. Otpor lokalnih hrvatskih vlasti povratku izbjeglih Srba strahovito je narastao kad je postalo očito da krajinjski Srbi ne dopuštaju povratak hrvatskih prognanika.⁹⁴

Strateška zamisao Fonda da dijelove zapadne Slavonije naseli većim brojem Hrvata u ovom je trenutku konvergirala s planovima lokalnih vlasti u Đulovcu da spriječe povratak izbjeglih Srba, u kojima su i dalje gledali ratne neprijatelje. Tim razlozima naseljavanja valja pridodati i sigurnosne obzire. Upadi srpskih terorističkih skupina na područje pod hrvatskim nadzorom, od kojih su se barem četiri dogodila u drugoj polovici 1992., dodatno su jačali hrvatsko nepovjerenje prema srpskim povratnicima. Tomu treba dodati da je policija u kućama nekih srpskih povratnika zaplijenila nelegalno naoružanje, ali su kaznene prijave odbačene zbog primjene zakona o oprostima. Prema hrvatskom obavještajnom izvještaju iz lipnja 1993., upravo je naseljavanje kosovskih Hrvata učinilo Đulovac i druga sela rijetkim oazama sigurnosti šireg daruvarskog područja.⁹⁵ Ubrzo su neki naseljenici unovačeni u domobranske postrojbe, što je u jednakoj mjeri bilo kršenje odredbe o demilitarizaciji sektora, ali i jedini siguran način zaštite hrvatskih civila pred srpskim terorizmom. U travnju 1994. patrola vojnih promatrača UN-a zatekla je u Koreničanima nekoliko naseljenika „u maskirnim odorama“ koji su nedopušteno dugo pješačko naoružanje skrili u jednoj kući. Saznali su da je broj domobrana povećan nakon što su srpski teroristi ubili pet civila u obližnjem Vukovju.⁹⁶

Mirovna misija UN-a snažno se protivila naseljavanju kosovskih Hrvata u Đulovac i druga mjesta, smatrajući taj čin smišljenom opstrukcijom mirovne operacije (posebno programa posjete selima), a ponekad i otvorenom antisrpskom mjerom (tj. planskom promjenom etničke karte sektora).⁹⁷ U objema je optužbama bilo nešto istine. Primjerice, prva skupina naseljenika u rujnu 1992. stigla je „izvanrednim vlakom“, a upravo kako bi izbjegla pripadnike mirovne misije UN-a koji su nadzirali cestovne pravce.⁹⁸ Mirovna

⁹⁴ Miškulin, *Imas puska, imas pistol?*, 248-254, 335-339.

⁹⁵ Zbirka Vladimira Šeksa (ZVŠ), Republika Hrvatska / Služba za zaštitu ustavnog poretka (SZUP), Ur. broj: 511-20-01-93/44-687/1, Prosudba sigurnosnog stanja na području općine Daruvar s aspekta srpskog ekstremizma i terorizma od 8. lipnja 1993.

⁹⁶ MUPRH, PUBB / Operativna akcija „Povratak“, UNPROFOR/UNMO/HQ Daruvar, Letter, 14 May 1994.

⁹⁷ Miškulin, *Imas puska, imas pistol?*, 350-353.

⁹⁸ NAZ/NDS/FSI, Županija Bjelovarsko-bilogorska / Općinsko poglavarstvo, Pismo od 16. listopada 1996.

misija UN-a nije međutim uspjela spriječiti ni smještaj hrvatskih prognanika i izbjeglica u stambene objekte u vlasništvu Srba u Sektoru Zapad, ali ni progn Hrvata iz upravo UN-ove zaštićene zone Istok (istočna Slavonija), kao ni iz BiH.⁹⁹ Zbog toga ni prigovori mirovne misije UN-a hrvatskoj strani nisu bili potpuno principijelni.

Nakon dolaska naseljenika u Đulovac i druga mjesta uslijedile su predvidive poteškoće: materijalna oskudica i ovisnost o humanitarnoj pomoći, nespoznanje sa starosjediocima i neizvjesnost koju je donio smještaj u tuđim kućama. Državnim su se vlastima u svibnju 1993. požalili na nezaposlenost te nedostatak škole i sredstava za obradu zemlje. Potvrđen im je status izbjeglica u privremenom smještaju.¹⁰⁰ Te su osobitosti, kako smo prije vidjeli, dijelili i naseljenici u Voćinu i Čeralijama. U Đulovcu će se međutim suočiti s brojnijom skupinom starosjedilaca, oličenih u općinskom načelniku Budimliji i zapovjedniku domobranstva Hodaku.

Prema svemu sudeći, Budimlija je nakon razvojačenja naumio lokalnu vlast obnašati poprilično autoritarno, odnosno bez puno uplitanja sa strane. Kako su naseljenici došli na područje njegove općine, odnosno uglavnom u njegovu nadležnost, to je onda značilo da u bilo čemu što je imalo veze s naseljenicima on mora imati pravo konačne odluke. Budimlija je tako centralizirao sustav raspodjele humanitarne pomoći, što ga je ubrzo dovelo u sukob s državnim vlastima, središnjicom CK i drugima. Međutim, i s nekim naseljenicima koji su se već od ljeta 1993. počeli žaliti na njegovo ponašanje te ga optuživati za malverzacije. Kad je već prihvatio naseljenike i kao vid poboljšanja sigurnosne situacije na području općine, Budimlija nije dopuštao da drugi ostvare utjecaj na njih: zbog toga se oštro sukobio s djelatnicima daruvarskog Centra za socijalni rad (i stoga zaduženim za socijalni rad s naseljenicima), početkom 1994. spriječio je osnivanje ogranka CK u Đulovcu, a na kraju je došao u sukob i s policijom u Daruvaru. Navodno je onim naseljenicima s kojima se sukobio oduzimao pravo na humanitarnu pomoć i pravo na obradu zemlje.¹⁰¹ S druge strane, Budimlija je imao potporu u Hodaku, Šoošu i župniku Hruški, koji su smatrali da naseljenici u svemu moraju slušati općinskog načelnika. Također, smatrali su da je policija u Daruvaru previše popustljiva prema srpskim povratnicima, što je navodno bila prijatna uspje-

⁹⁹ ZVŠ, [UNPROFOR/CIVAFF/DARUVAR], Sergei Charniavsky: Letter, 1 December 1992.

¹⁰⁰ VRH/UIPI, Izvještaj o posjetu Donjem Miholjcu, Daruvaru i Đulovcu od 10. svibnja 1993.

¹⁰¹ VRH/UIPI, Socijalni radnik Dražen Šepl, Pismo od 6. rujna 1993; VRH, VRH/UIPI, Paško Nikolić: Pismo od 3. studenog 1993; ZVŠ, Republika Hrvatska/SZUP, Ur. broj: 511-20-01-93/44-1352-1, Budimlija Boško i dr., djelatnost upravljena na ugrožavanje ljudskih sloboda i prava građana od 19. studenog 1993; VRH/UIPI, CZSRD, Klasa: 019-09-94-01-19, Ur. broj: 2111-22-01-94-01, Izvješće o izbjeglicama Hrvatima s Kosova u općini Đulovac od 7. veljače 1994; VRH/UIPI, Klasa: 019-04/94-02/21, Ur. broj: 50407-01-94-3, Pismo od 15. veljače 1994.

hu naseljavanja.¹⁰² Vjerojatno je točno pretpostaviti da su Budimlija i Šooš od naseljenika zahtijevali potpunu poslušnost.

Do kraja ratnog razdoblja, tj. do ljeta 1995., pravno-statusni položaj naseljenika nije se promijenio: i dalje su se nalazili u tuđem privatnom vlasništvu te u statusu izbjeglica. U siječnju 1995. na području općine nalazilo se 1.454 naseljenika. Većina ih je posjedovala hrvatske putne isprave, pri čemu im je kao mjesto prebivališta navedeno „inozemstvo“, tj. Kosovo. Dobar dio ih je posjedovao domovnicu, a nekima je policija izdala potvrde o prebivalištu, no ne s adresama na kojima su živjeli, nego sa skupnom adresom koja je glasila Đulovac. Intrigira i podatak da im je početkom 1995. policija u manjem broju počela izdavati osobne iskaznice koje su, međutim, jer i dalje nisu bili vlasnici imovine u kojoj su živjeli, izdavane s adresom ili društvenog doma ili župnog ureda. Nesretnu dvojnost njihova položaja dobro simbolizira podatak da je predsjednik države Franjo Tuđman djeci jednog naseljenika već u dva navrata bio kum, simbolizirajući i na ovaj način da se radi o hrvatskim državljanima, a da je istovremeno toj obitelji svaki dan iznad glave visjela opasnost deložacije. Visoka politička delegacija HDZ-a koja je početkom 1995. posjetila općinu primirila je napetosti između Budimlije i dijela naseljenika, ali naravno da sve nesuglasice koje su imali sa starosjediocima nisu nestale. I dalje su živjeli uglavnom od podjele humanitarne pomoći te nestalih prihoda koje su im omogućavali povremeni (uglavnom sezonski) poslovi. Brojne kuće u kojima su boravili nisu obnovljene pa nije bila rijetkost da višečlana obitelj i dalje živi u donekle sređenim dvjema ili trima prostorijama, dok je ostatak bio spaljen ili na drugi način neupotrebljiv. Kako im je bila potrebna radna snaga, lokalni su poslodavci počeli vršiti pritisak na vlasti da se trajno riješi status naseljenika, budući da su im trebali stalni zaposlenici. Ipak, znaci prilagodbe novoj sredini, pa čak i tendencija postupnog dolaska do važnih pozicija u mjestu, što im je omogućavao položaj većine, postajali su sve više očitima: prema jednoj informaciji, kod naseljenika se pojavila zamisao da se Đulovac opet preimenuje, samo sada u „Novo Janjevo“. Budimlija se prestao protiviti provedbi raznih vanjskih programa koji su za cilj imali bolju adaptaciju naseljenika novoj sredini pa je daruvarski Centar za socijalni rad postao najvažnija državna institucija koja je s njima radila.¹⁰³

¹⁰² HR-HDA-1741, Ured predsjednika Republike Hrvatske (UPRH) / Pismohrana / Fascikl 597, Republika Hrvatska / Ured predsjednika / Savjetnik predsjednika za unutarnju politiku, Pismo od 26. srpnja 1993; NAZ/NDS/FSI, Pismo od 7. listopada 1993; HR-HDA-1741, UPRH / Vojni kabinet, Republika Hrvatska / Ministarstvo obrane Republike Hrvatske / Glavni stožer Hrvatske vojske, Očitovanje od 25. listopada 1993.

¹⁰³ VRH/UIP, CZSRD, Projekt „Duga“ – osnovne informacije o projektu od 21. listopada 1994; Senka Budimir, „3000 Hrvata čeka pomoć“, *Vjesnik*, 13. siječnja 1995., 7; HR-HDA-1741, UPRH/Pismohrana/Fascikl 1003, Republika Hrvatska/Ministarstvo unutarnjih poslova, br. 511-01-42-1244/1-95, Izvješće od 18. siječnja 1995; Igor Mrmić, „Ovo nije obećana

Naseljenici su *de facto* postali hrvatski građani, samo što ta činjenica još nije bila pravno potvrđena.

Naturalizirana braća i sestre: 1996.-2000.

Dostupna analiza Centra za socijalni rad u Daruvaru iz ožujka 1996. dobro pokazuje u kojoj su se mjeri naseljeni kosovski Hrvati u Đulovcu i okolnim selima zapravo uklopili u novu sredinu. Svega tri godine od dolaska naseljenici su činili oko dvije trećine stanovnika općine. Radilo se o 264 obitelji ili 1.498 ljudi, od kojih su više od polovine (774) bila djeca do 18 godina. Godišnje se u prosjeku rađalo barem šezdesetero djece, što je s razlogom ocijenjeno „velikim“ prirodnim prirastom. Velik broj punoljetnih muškaraca uspio je pronaći (uglavnom) privremeno zaposlenje, ali tendencija rasta stalnog zapošljavanja također je bila evidentna. Jedan je od problema naseljenika bila slaba obrazovna struktura: većina radno sposobnih osoba imala je završenu tek osnovnu školu, a (ponajviše) starije žene mogle su čitati jedino ćirilicu. Ipak, obnova je u općini išla dosta sporo, pa su imućniji pojedinci kupovali gradilišta u Bjelovaru i okolici.¹⁰⁴

Na širem području Voćina ipak je bilo nešto bolje. U samom Voćinu živjelo je tridesetak ljudi više nego 1991., a obnovljene su škola, pošta, banka, policijska postaja, benzinska crpka, autobusna postaja i vodovodna mreža. S druge strane, Čeralije je obilježavao ogroman rast broja stanovnika: naseljavanje kosovskih Hrvata značilo je da u selu živi čak pet puta više stanovnika nego 1991.¹⁰⁵

Naseljenici su i dalje bili u statusu izbjeglica, premda je u sve većoj mjeri stvarno stanje na terenu pokazivalo da će u mjestima naseljavanja stalno ostati. Naime, sve je veći broj naseljenika uspijevao dobiti osobne iskaznice (u Đulovcu više od 90 % punoljetnih osoba) pa im je izbjeglički status trebao biti ukinut. Međutim, osobne iskaznice i dalje nisu glasile na mjesto prebivališta: naseljenici s osobnim iskaznicama su, dakle, bili hrvatski državljani smješteni u tuđem privatnom vlasništvu.¹⁰⁶ Do važne promjene došlo je, međutim, početkom 1997. kada su naseljenici dobili status povratnika, a time i jasan signal iz Zagreba da im se jamči ostanak u zapadnoj Slavoniji. No, kako

zemlja“, *Bumerang* (Osijek), 7. veljače 1995., 16-17; Domagoj Horvat, „Vodite nas odavde“, *Feral Tribune* (Split), 13. veljače 1995., 17-18.

¹⁰⁴ VRH, VRH/UPI, RUBJ, CZSR Daruvar, Problemi izbjeglica Hrvata sa Kosova od 13. ožujka 1996.

¹⁰⁵ Matija Biskupović, „Prihvatit ćemo svakoga tko nam pogleda u oči“, *Bumerang*, 18. svibnja 1996., 16-17.

¹⁰⁶ VRH, VRH/UPI, Klasa: 019-04/96-03/12, Ur. broj: 50407-02-96, Odgovor od 24. svibnja 1996.

pitanje vlasništva nad objektima u kojima su smješteni i dalje nije riješeno u njihovu korist, tako su razumljivo i dalje bili nezadovoljni. U međuvremenu, naseljenici su postali većina u Voćinu pa su činili gotovo 62 % stanovništva općine.¹⁰⁷

Do kraja promatranog razdoblja državne vlasti nisu, dakle, uspjele riješiti temeljni problem naseljenika, a to je pravo na dođu u posjed kuća i stanova u kojima su živjeli. Prema dostupnim podacima, najprije im je nakon ljeta 1995. država omogućila daljnji boravak (putem „Zakona o privremenom preuzimanju i upravljanju određenom imovinom“ iz rujna iste godine), da bi od toga ubrzo (uslijed pritiska međunarodne zajednice) morala odustati. U javnosti su potom kolale zamisli Ministarstva obnove i razvitka o gradnji posebnih naselja za naseljenike, ali (vjerojatno uslijed nedostatka novca) na području zapadne Slavonije nisu ostvarene. Mogućnost koja je u konačnici primijenjena realizirana je do 2000. tek u tragovima: država je, naime, posredstvom posebne agencije otkupila imovinu Srba te je onda (uz najpovoljnije uvjete kreditiranja) prodala naseljenicima. Do kraja 1997. na širem području Podravske Slatine navodno je na ovakav način otkupljeno pedesetak kuća, ali nismo uspjeli utvrditi je li ijedna od njih predana u vlasništvo naseljenih kosovskih Hrvata.¹⁰⁸ Predvidljivo, u mjesta naseljavanja počeli su pristizati zahtjevi Srba za povratkom, kao i pokušaji da se imovina proda za nerealnu cijenu. Đulovac je tako u proljeće 1998. bio obilježen velikim pritiskom na lokane vlasti: naseljenika koji su se bojali „da će završiti na ulici“ i Srba povratnika koji su se logično raspitivali „kada će moći u svoju kuću“.¹⁰⁹

Takvo je stanje kod većine ostalo do kraja 1999. pa su naseljenici, sada zajedno s lokalnim vlastima koje su u njima počele gledati trajno stanovništvo, bili sve nezadovoljniji. Općina Voćin se u listopadu 1999. požalila da Ministarstvo obnove i razvitka nije pokazalo interes za cjeloviti urbanistički projekt trajnog zbrinjavanja kosovskih Hrvata. Naseljenici iz Đulovca i Voćina s razumljivom su zavišću gledali na svoje sunarodnjake u Kistanjama kojima je država pomagala u gradnji obiteljskih kuća.¹¹⁰

¹⁰⁷ O. Služek, „Neizvjesnost mora prestati“, *Virovitički list*, 3. travnja 1997., 4.

¹⁰⁸ Miroslava Rožanković, „Zakon o preuzimanju napuštene srpske imovine bit će izmijenjen“, *Vjesnik*, 20. lipnja 1997., 2; „Radić: Hrvati prognani s Kosova neće ostati bez smještaja“, *Vjesnik*, 25. listopada 1997., 6; Rožanković, „Radićev program u pet varijanti“, *Vjesnik*, 25. listopada 1997., 6; Rožanković, „Naseljeni Hrvati neće završiti na ulici“, *Vjesnik*, 28. listopada 1997., 4.

¹⁰⁹ Rožanković, „Hrvatski prognanici s Kosova: Ako ne možemo ostati u Đulovcu, spremni smo na novi egzodus“, *Vjesnik*, 4. travnja 1998., 3.

¹¹⁰ ZVŠ, Izbjegli Hrvati s Kosova, Apel poštovanom gospodinu predsjedniku Republike Hrvatske dr. Franji Tuđmanu od 27. listopada 1999.

Zaključna razmatranja

Smatramo da kod donošenja završne ocjene procesa naseljavanja kosovskih Hrvata u zapadnoj Slavoniji obavezna početna točka mora biti njihova raširena želja za napuštanjem Kosova. Nema sumnje da je bila prevladavajuća, te da je od kraja 1980-ih bila uzrokovana rastućim osjećajima egzistencijalne bezizglednosti, kolektivne izoliranosti te sigurnosnih bojazni, kao i da se do tada već počela ostvarivati u brojnim individualnim preseljenjima u Hrvatsku. Druga fokusna točka mora biti djelovanje Fonda sv. Izidora, udruge sa snažnom potporom utjecajnih pojedinaca unutar Katoličke crkve (biskup Đuro Kokša): vođen vlastitim političkim i društvenim motivima (porastom hrvatskog i katoličkog elementa u dijelovima zapadne Slavonije), Fond je upravo u vrijeme rapidnog kvarenja položaja kosovskih Hrvata (opet, od kraja 1980-ih) počeo snažno agitirati za njihovo kolektivno preseljenje u Hrvatsku. Fond je zapravo kucao na otvorena vrata, a izgledno zbacivanje komunizma te uspostava samostalne hrvatske države zasigurno su jačali kako ionako postojeću želju kosovskih Hrvata za odlaskom, tako i verbalnu snagu uvjeravanja predstavnika Fonda. Nakon demokratskih promjena u proljeće 1990. Hrvatska je postala ne samo mjestom (najčešće privremenog) rada, nego i domovina koja je obećavala sigurnost i prosperitet.

Prema stavu Fonda, naklonih lokalnih vlasti i nekih segmenata državnih vlasti, ratna zapadna Slavonija bila je idealno mjesto za naseljavanje kosovskih Hrvata. Važno je pritom primijetiti da su naseljenici dovedeni u Đulovac, Voćin i drugdje tek nakon što su ta mjesta uglavnom ili dobrim dijelom svojevóljno napustili Srbi te nakon što je malo tko na hrvatskoj strani očekivao da će se ovi u njih vratiti. Smješteni su u najvećem dijelu u stambeni prostor otišlih Srba, što je zbog stupnja razrušenosti te materijalne zapuštenosti zasigurno na njih djelovalo razočaravajuće. Međutim, krajem druge polovice 1990-ih čak je i ratom pogođena zapadna Slavonija za naseljenike morala izgledati kao oaza mira u usporedbi s Kosovom, gdje je počinjao oružani sukob Albanaca i Srba. Doista, krajem 1999. na Kosovu je preostalo svega nekoliko stotina Hrvata, a golema većina onih koji su otišli smještena je u Hrvatskoj.¹¹¹

Nema sumnje da je Fondu omogućeno da preuzme ulogu neformalnog državnog tijela zaduženog za kolonizaciju Hrvatske. Iz toga je proizašla prava stihija planova naseljavanja. U jednom dokumentu Fonda iz veljače 1993. tako nailazimo na plan objedinjavanja općina Đulovac i Voćin (uz pridavanje tako projiciranoj upravno-administrativnoj jedinici „posebnog statusa“), prijedlog za „skupljanjem“ hrvatskih izbjeglica iz BiH u Njemačkoj koji bi se

¹¹¹ Usp. VRH, VRH/UPI, Klasa: službeno/99 (sic!), Ur. broj: 5040-01-99-15, Predmet: Stanje Hrvata na Kosovu od 8. rujna 1999.

također naselili negdje u zapadnoj Slavoniji te ideju „ustroja“ posebnih farmi „za doseljenike iz Međimurja i mađarske Hrvate“ (za pretpostaviti, opet negdje u zapadnoj Slavoniji).¹¹² Malo što od navedenog je realizirano (Fond je 1992. uspio uz pomoć lokalnih vlasti smjestiti oko tisuću i pol Hrvata iz BiH na područje općine Grubišno Polje), a izgleda da su, nakon što su poteškoće kosovskih Hrvata u Đulovcu postale široko poznate, brojne lokalne vlasti zapravo izbjegavale Fond. Primjerice, čelništvo Sisačko-moslavačke županije odbilo je 1994. Kokši dati zemljište kod Kloštar-Ivanića za smještaj oko 200 obitelji iz Janjeva. Naseljeni su međutim u zagrebačkoj četvrti Granešina. Početkom 1995. Fond je odustao od daljnjih planova naseljavanja.¹¹³

Nesumnjivo, Fond je kod naseljavanja precijenio vlastite organizacijske i materijalne mogućnosti, ali to nije bila slučajnost: prije spomenuta korespondencija s visokim dužnosnicima režima pokazuje da je Fond računao na snažno uključivanje državnih vlasti u proces naseljavanja. Kako je pokazano, nemalu pomoć u tome je i dobio, ali zasigurno ne onakvu kakvu su u Fondu očekivali. S druge strane, državne vlasti sustavne naseljeničke politike tijekom 1990-ih nisu imale: kad je u ljeto 1992. saznao za dolazak više stotina kosovskih Hrvata na šire područje Voćina, mjerodavni je ministar iseljeničtva Zdravko Sančević začuđeno izjavio da Hrvatska „nema kolonizacijsku politiku“.¹¹⁴ Kosovski Hrvati naseljeni su u Đulovac, Voćin i drugdje nekako više pored države, nego u njezinoj režiji.

Konačno, valja još jednom naglasiti činjenicu da je naseljavanje kosovskih Hrvata u Hrvatsku počelo poprimati masovnije razmjere već krajem 1980-ih. Zato je naseljavanje kosovskih Hrvata u ratnu zapadnu Slavoniju (od proljeća 1992. pa do jeseni 1993.) najbolje gledati kao nastavak tog procesa.

¹¹² NAZ/NDS/FSI, Promemoriam (sic!) od 24. veljače 1993.

¹¹³ NAZ/NDS/FSI, Oporuka od 27. siječnja 1995.

¹¹⁴ Šantoši, „Letničani u srcu Slavonije“, *Večernji list*, 16. rujna 1992., 39.

Summary

PURPOSEFUL SETTLERS: KOSOVO CROATS IN WESTERN SLAVONIA 1992-2000

In this paper the authors analyse the settlement of Kosovo Croats in some parts of western Slavonia in the early 1990s. It has been ascertained that the settlement was prompted by the St. Isidore Foundation, an organization under the patronage of Bishop Đuro Kokša, which even prior to 1992 strove to bring a certain number of Kosovo Croats to western Slavonia. However, after the democratic changes, it also enjoyed the support of certain segments of the new state and local government. The Kosovo Croats from Letnica Parish eventually settled the territory of the municipalities of Đulovac and Voćin in the midst of the ongoing clashes of the war, which to a great degree complicated their naturalisation.

One document of the St. Isidore Foundation from February 1993 contains the plan for the unification of the Đulovac and the Voćin municipalities (with "special status" attached to this projected administrative unit), a request for the reconstruction of Španovica near Pakrac (which would presumably have also been used for settlement), a proposition for "assembling" Croatian refugees from Bosnia and Hercegovina in Germany, who would also settle somewhere in western Slavonia, as well as the idea of "setting up" special farms "for immigrants from Međimurje as well as Hungarian Croats" (again, presumably somewhere in western Slavonia). Very little of this came into being (in 1992, with the support of the local government, the Foundation managed to offer settlement for around 1,500 Croats from Bosnia and Hercegovina in the territory of the Grubišno Polje Municipality); however, after the struggles of the Kosovo Croats in Đulovac became widely known, numerous local governments actually started to avoid the Foundation. The leadership of the Sisak-Moslavina County, for instance, refused in 1994 to provide Kokša with land near Kloštar-Ivanić for the settlement of 200 families from Janjevo. Instead, they settled in the Zagreb district of Granešina. At the beginning of 1995 the Foundation abandoned further plans for settlement.

The Foundation indubitably overestimated its organizational and material potentials as regards settlement; however, this was no coincidence: the above correspondence with senior officials of the regime indicates that the Foundation relied on the state government to actively participate in the process of settlement. Apparently, the Foundation did receive significant support in this matter, but certainly not to the extent it had expected. On the other hand, during the 1990s the state government had no consistent policy with respect to settlement: as Zdravko Sančević, Minister of Emigration, in the summer of 1992 was informed of the arrival of several thousand Kosovo Croats in the wider area of Voćin, he stated in wonder that Croatia had "no colonisation policy". The Kosovo Croats were allowed to settle in Đulovac, Voćin and other places, however, more in spite of the state than directed by it.

Certainly, it must be emphasised that the settlement of Kosovo Croats in Croatia on a larger scale had started as early as the late 1980s. This is why the settlement of Kosovo Croats in western Slavonia that was affected by the war (from spring in 1992

to autumn in 1993) should be considered a continuation of this process rather than the “grotesque” outcome of the agreement between Franjo Tuđman and Dobrica Ćosić in September 1992 by which the possibility of voluntary and humane emigrations had been agreed upon. This agreement should be considered as an attempt to impose some order on the forced migrations of the population in which the Croats were the most affected victims: up until that time, Croatia had accommodated more than 20,000 Croats expelled from Serbia, hence, the agreement was a praiseworthy attempt to compensate with at least some material reimbursement (exchange of properties) for the persecution. In other words, the Kosovo Croats settled in western Slavonia from spring 1992 onwards primarily because they wanted to emigrate to Croatia, i.e. because they no longer saw themselves in Kosovo.

Key words: Kosovo Croats, western Slavonia, Letnica Parish, Voćin, Đulovac, Homeland War, migrations

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakti:

Prof. dr. sc. Ivica Miškulin
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, 10 000 Zagreb
email: ivica.miskulin@unicath.hr

Nikolina Mokricki, mag. hist.
Hrvatsko vojno učilište
Ilica 256 b, 10 000 Zagreb